

# 1

## Απασχόληση και κοινωνική πολιτική υπό το πρίσμα της εργασιακής ενσωμάτωσης των προσφύγων

### **Οι ευρύτερες συνδηλώσεις των κοινωνικών πολιτικών για την εργασιακή ενσωμάτωση των προσφύγων**

Το βιβλίο αυτό πραγματεύεται το ζήτημα της ενσωμάτωσης των αιτούντων άσυλο και των προσφύγων στην ελληνική αγορά εργασίας. Η αύξηση των προσφυγικών ροών προς την Ευρώπη το καλοκαίρι του 2015 και ο εγκλωβισμός χιλιάδων αιτούντων άσυλο στην Ελλάδα μετά το κλείσιμο της Βαλκανικής οδού και την Κοινή Δήλωση Ευρωπαϊκής Ένωσης-Τουρκίας το 2016 θέτουν επιτακτικά το ζήτημα της κοινωνικής ενσωμάτωσής τους. Η απασχόληση είναι μια κομβική παράμετρος της ενσωμάτωσης, καθώς αφορά τόσο την κοινωνική χειραφέτηση των προσφύγων και την απεμπλοκή τους από προνοιακές παροχές όσο και τη διασφάλιση προοπτικών αξιοπρεπούς διαβίωσης.

Στο παρόν εγχείρημα η εργασιακή ενσωμάτωση των αιτούντων άσυλο και προσφύγων προσεγγίζεται κριτικά υπό την οπτική των πολιτικών απασχόλησης που θεσμοθετήθηκαν κατά τα τελευταία έτη στην Ελλάδα. Ωστόσο, αυτή η επισκόπηση δεν διεξάγεται με ένα μονοδιάστατο πρίσμα στις κρατικές κοινωνικές πολιτικές. Αντίθετα, θα επιδιωχθεί η εξέταση

του ρόλου των εμπλεκόμενων δρώντων συνολικά (κράτος, κοινωνία των πολιτών, κοινωνικοί εταίροι, ωφελούμενοι), με σκοπό να εξαχθεί μια ολιστική ερμηνευτική αποτύπωση του κοινωνικού αντίκτυπου των επιμέρους υιοθετούμενων δράσεων στην εργασιακή ενσωμάτωση.

Εν ολίγοις, θα επιχειρηθεί η κατανόηση των ευρύτερων συνδηλώσεων γύρω από τους στόχους που υπηρετεί η διαμόρφωση ενός συστήματος απασχόλησης με θεμελιώδη χαρακτηριστικά τη μη παρέμβαση της κρατικής κοινωνικής πολιτικής και την υποκατάστασή της από μη κρατικούς δρώντες, την αποσπασματικότητα και την παρεχόμενη έμφαση προς την έννοια της απασχολσιμότητας. Κεντρικό επιχείρημα είναι ότι η διάταξη ενός συστήματος απασχόλησης βασισμένο σε αυτή τη μορφολογία ευνοεί τη διοχέτευση των προσφύγων προς τα μονοπάτια φθηνής, ανειδίκευτης και υψηλού κινδύνου εργασίας που αναγκάστηκαν να αναλάβουν τις προηγούμενες τρεις δεκαετίες οι οικονομικοί μετανάστες. Αυτή η κατεύθυνση ενθαρρύνεται από τον περιοριστικό χαρακτήρα της μεταναστευτικής πολιτικής που επιβάλλει η Ευρωπαϊκή Ένωση και υιοθετείται άκριτα από το ελληνικό κράτος για την εξυπηρέτηση των αναγκών της ελληνικής οικονομίας σε φθινό εργατικό δυναμικό.

Για την επαρκέστερη θεωρητική πλαισίωση αυτού του ισχυρισμού, σε αυτό το πρώτο κεφάλαιο υιοθετείται μια διευρυμένη προσέγγιση, ώστε να φωτιστεί το δομικό περιβάλλον εντός του οποίου αναπτύσσονται οι πολιτικές απασχόλησης προσφύγων στην Ελλάδα. Υπό αυτό το πνεύμα, θίγονται πιυχές όπως η έννοια της κοινωνικής ενσωμάτωσης, οι επιπτώσεις της επικράτησης του νεοφιλελεύθερου κράτους ευημερίας στην απορρύθμιση της εργασίας και το μεταναστευτικό εργατικό δυναμικό, καθώς και στην υποκατάσταση της κρατικής κοινωνικής πολιτικής από την κοινωνία των πολιτών. Επιπλέον, επιχειρείται η ανάλυση των μηχανισμών που λειτουργούν

προπαρασκευαστικά για την τοποθέτηση του μεταναστευτικού εργατικού δυναμικού στο κάτω άκρο της εργασιακής και κοινωνικής ιεραρχίας, καθώς και ο ρόλος των πολιτικών της ΕΕ και του ελληνικού κράτους ως προς την επιτέλεση αυτής της διαδικασίας προετοιμασίας. Τέλος, το πρώτο κεφάλαιο ολοκληρώνεται με τη διατύπωση της υπόθεσης εργασίας που θα επιχειρηθεί να αναπτυχθεί και να απαντηθεί στη συνέχεια του βιβλίου, τη μεθοδολογική προσέγγιση και τη δομή των υπόλοιπων κεφαλαίων του.

### **Κοινωνική ενσωμάτωση: Απόπειρα μιας εννοιολογικής οριοθέτησης**

Η κοινωνική ενσωμάτωση είναι μια σύνθετη και πολυδιάστατη έννοια η οποία δύσκολα περιγράφεται με έναν απλουστευτικό ορισμό. Περιφραστικά, θα μπορούσε να αποδοθεί ως η δυνατότητα κοινωνικής συμμετοχής. Βαρύνοντα ρόλο σε μια τέτοια προοπτική επιτελεί η δυνατότητα πρόσβασης σε υλικά και άυλα αγαθά που διασφαλίζουν μια αξιοπρεπή διαβίωση (Marshall, 1950). Αυτό μπορεί να γίνει εύκολα αντιληπτό από διάφορες απόπειρες κωδικοποίησης και πλαισίωσης των ορισμών της κοινωνικής ενσωμάτωσης (Baker et al., 2016). Σε αυτές, η πρόσβαση σε θεμελιώδη αγαθά, όπως η στέγαση, η υγεία, η εκπαίδευση και η απασχόληση, αποτελούν κρίσιμες συνιστώσες. Η δυνατότητα πρόσβασης σε αυτά μπορεί να διασφαλίσει τη συνισταμένη της κοινωνικής ενσωμάτωσης. Επιπρόσθετα, η προοπτική της κοινωνικής ενσωμάτωσης είναι έντονα εξαρτημένη από τη γλωσσική και πολιτισμική εξοικείωση στη χώρα υποδοχής, όπως και από τη διασφάλιση αισθημάτων ασφάλειας και σταθερότητας, καθώς και από τη δυνατότητα απόκτησης ιθαγένειας (Ager & Strang, 2008).

Άλλες μελέτες επισημαίνουν εξίσου σημαντικές επιμέρους πιυχές της κοινωνικής ενσωμάτωσης. Ορισμένες από αυτές είναι η δυνατότητα ανάπτυξης κοινωνικής δικτύωσης (Beirens et al., 2007), η φιλόξενη ή εχθρική μεταχείριση από την τοπική κοινότητα στις διαδικασίες υποδοχής (Daley, 2007), οι έμφυλες διακρίσεις και ανισότητες στο εσωτερικό των μεταναστευτικών και προσφυγικών πληθυσμών και την κοινωνία υποδοχής ευρύτερα (Cheung & Phillimore, 2017), τα γλωσσικά εμπόδια και η ύπαρξη δομών εκμάθησης της καθομιλούμενης γλώσσας στη χώρα υποδοχής (Sorgen, 2015), ή γενικότερα η αξιολόγηση πολιτικών διά βίου μάθησης και κατάρτισης για την ανάπτυξη δεξιοτήτων (Morrice, 2007). Τέλος, διόλου αμελητέες θεωρούνται οι δράσεις πολιτισμικής διαμεσολάβησης και συμπερίληψης που κινούνται στο φάσμα των καλλιτεχνικών και αθλητικών δρώμενων (Amara et al., 2005· Lewis et al., 2015). Όλες αυτές οι επισημάνσεις αναδεικνύουν ότι η διάσταση της κοινωνικής ενσωμάτωσης είναι κάτι πολύ ευρύτερο από την απλή κατοχή μιας άδειας διαμονής (Kamali, 1999).

Η περιπλοκότητα της εννοιολογικής υπόστασης της κοινωνικής ενσωμάτωσης ενδυναμώνεται από το γεγονός ότι αναφέρεται, ταυτόχρονα, σε κοινωνικές αξίες και δεσμούς που συνδέουν τα άτομα με την κοινωνία (Schnapper, 2008· Παπαδοπούλου, 2012). Σε άλλες προσεγγίσεις η κοινωνική ενσωμάτωση ταυτίζεται με την έννοια της αλληλεγγύης και υποστηρίζεται ως ένα πλαίσιο αμοιβαιότητας, συναίνεσης και συμβίωσης (Scheff, 2007). Η κοινωνική ενσωμάτωση χρησιμοποιείται με πολλούς διαφορετικούς τρόπους και αναφέρεται σε διάφορες εκφάνσεις της συμμετοχής των ανθρώπων στις οργανωμένες κοινωνίες. Δεν είναι, λοιπόν, καθόλου τυχαίο ότι πολλοί μελετητές θεωρούν τη διατύπωση ενός κοινά αποδεκτού ορισμού για την κοινωνική ενσωμάτωση, μάλλον, ανέφικτη (Berry, 1997· Castles, 2002· Ager & Strang, 2008· Pace & Simsek, 2019).

Για τις ανάγκες της παρούσας εργασίας επίκεντρο της προσοχής μας θα αποτελέσει ο ακαδημαϊκός διάλογος που έχει αναπτυχθεί τις τελευταίες δεκαετίες γύρω από τις διαδικασίες κοινωνικής ενσωμάτωσης μεταναστευτικών και προσφυγικών πληθυσμών. Μια τέτοιου είδους πλαισίωση κρίνεται αναγκαία, προκειμένου στη συνέχεια η επεξεργασία της να εφαρμοστεί στην προβληματική της ενσωμάτωσής τους στην αγορά εργασίας.

Στην περίπτωση της μετανάστευσης, η έννοια της κοινωνικής ενσωμάτωσης αναφέρεται πρωτίστως στη δυνατότητα κοινωνικής αποδοχής των αλλοδαπών πληθυσμών. Το περιβάλλον αυτό απαρτίζεται, μεταξύ άλλων, από τις διαστάσεις των συνθηκών υποδοχής, από την αλληλεπίδραση με την κοινωνία και από τις όψεις κοινωνικής αλλαγής που επέρχονται στη ζωή και τη συμπεριφορά των νεο-εισερχόμενων πληθυσμών εξαιτίας της μεταναστευτικής διαδικασίας και εγκατάστασης στον νέο τόπο διαμονής τους. Οι μετανάστες και οι πρόσφυγες, με την ευρύτερη έννοια των όρων, διαχρονικά πιέζονται από τις υφιστάμενες κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες να βρουν άμεσα στέγη, δουλειά και εισόδημα, σχολείο για τη φοίτηση των παιδιών τους και δυνατότητα πρόσβασης σε δομές υγείας και κοινωνικής υποστήριξης. Παράλληλα, είναι σημαντικό να αποκτούν μια αίσθηση κοινωνικής και πολιτισμικής εξοικείωσης, προκειμένου να αναπτύσσουν διάθεση συνεργασίας και αλληλεπίδρασης με άλλα άτομα και κοινωνικές ομάδες, να έχουν πρόσβαση και να μπορούν να αξιοποιήσουν τους θεσμούς και τις υπηρεσίες της κοινωνίας υποδοχής και να υπάρξει εξοικείωση με τις πολιτισμικές και εθνοτικές ιδιαιτερότητές τους (Penninx & Garcés-Mascareñas, 2016). Αυτές οι διαστάσεις συνυφαινονται, λοιπόν, με χαρακτηριστικά ποικιλομορφίας και πλουραλισμού, δεδομένου πως και οι διαδικασίες συμπερίληψης ή αποκλεισμού μεταναστευτικών και προσφυγικών πληθυσμών είναι εγγενώς δυναμικές (Robinson, 1998· Beresnevièiūtē, 2003).

Οι διαδικασίες κοινωνικής ενσωμάτωσης εκτοπισμένων πληθυσμών, όπως οι πρόσφυγες, διαφοροποιούνται και επηρεάζονται από πολλές ετερόκλητες παραμέτρους –ενδεικτικά, αναφέρουμε το νομικό καθεστώς τους, τα μέτρα κρατικής πολιτικής και την κυρίαρχη πολιτική κουλτούρα στη χώρα υποδοχής, τον κρατούντα δημόσιο λόγο και τα υπόρρητα νοήματα που συμπυκνώνονται μέσα από αυτόν, τα βιώματα και τις εμπειρίες των ίδιων των μεταναστών και των προσφύγων–, καθώς και από τις ευρύτερες οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες που επικρατούν υπο-εθνικά, εθνικά, ευρωπαϊκά και διεθνώς (Cernea, 1995· Castles, 2002· Ager & Strang, 2008· Penninx & Garcés-Mascareñas, 2016· Pace & Simsek, 2019).

Οι παραπάνω αφετηριακοί προβληματισμοί θέτουν αρκετούς περιορισμούς ως προς τη δυνατότητα λεπτομερούς αποτύπωσης των πολλαπλών και διαφορετικών προσεγγίσεων που έχουν διατυπωθεί σχετικά με τις διαδικασίες κοινωνικής ενσωμάτωσης στις μεταναστευτικές σπουδές (ενδεικτικά, Βεντούρα, 1994· Jacobs & Tillie, 2004· Μπάγκαβος & Παπαδοπούλου, 2006· Barra & Contucci, 2010· King & Skeldon, 2010· Di Bartolomeo et al., 2015· Κουραχάνης, 2019). Αυτό, πρωτίστως, διαφαίνεται μέσα από την εμβάθυνση και ανάπτυξη του ακαδημαϊκού διαλόγου των τελευταίων δεκαετιών. Κάτι που, κυρίως, εντοπίζεται στον σημαντικό εμπλουτισμό των παραμέτρων που θεωρούνται κρίσιμες στη διαμόρφωση των διαδικασιών κοινωνικής ενσωμάτωσης.

Η παραδοσιακή προσέγγιση επικεντρώνεται στις ατομικές στρατηγικές των νεο-εισερχόμενων πληθυσμών για την ενσωμάτωσή τους στο κράτος υποδοχής. Αυτή η αντίληψη κυριάρχησε για αρκετές δεκαετίες, θεωρώντας το ζήτημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης των μεταναστών μια μονόδρομη/γραμμική διαδικασία (one-way process) που εξαρτάται, αποκλειστικά σχεδόν, από τη βούληση και τις ενέργειες των μεταναστών/προσφύγων. Σύμφωνα με αυτό το απλουστευτικό σχήμα, οι

μετανάστες και οι πρόσφυγες πρέπει να διανύσουν μια ευθύγραμμη πορεία αποβολής των εθνοτικών ιδιαιτεροτήτων τους, ενώ υποτίθεται ότι το εθνικό σώμα της κοινωνίας υποδοχής παραμένει ανεπηρέαστο και αμετάβλητο από όλη αυτή τη διαδικασία αλληλεπίδρασης. Απλούστερα, η μονόδρομη διαδικασία ενσωμάτωσης ελαχιστοποιεί τη σημασία των κοινωνικών ανισοτήτων και των συγκρούσεων που συντελούνται εντός του προϋπάρχοντος κοινωνικού σώματος (Astor, 2012).

Αυτή η λειτουργιστική προσέγγιση αναβιώνει τις τελευταίες δεκαετίες σε νέες εκδοχές, θεωρώντας ότι η επιτυχής ενσωμάτωση μεταναστών και προσφύγων εξαρτάται από την επιτυχή υπερπήδηση ενός συνόλου κανόνων και προϋποθέσεων που τίθενται από την κοινωνία υποδοχής, ενώ θεωρείται ότι η τελευταία συν-αποτελείται από ένα ενιαίο και συνεκτικό σώμα ημεδαπών (Lindo, 2005). Με μια τέτοια λογική, ερευνητές αποδίδουν τα διαφοροποιημένα επίπεδα ενσωμάτωσης διαφορετικών εθνοτικών ομάδων στις διαφορετικές στρατηγικές ενσωμάτωσης που επέλεξαν να αναπτύξουν από μόνες τους (Vermeulen & Penninx, 2000).

Μεθοδολογικοί και εννοιολογικοί αναπροσδιορισμοί οδήγησαν σε αναθεωρημένες εκδοχές της κοινωνικής ενσωμάτωσης. Μια προηγμένη προσέγγιση βλέπει την κοινωνική ενσωμάτωση ως μια αμφίδρομη διαδικασία (two-way process). Εδώ, υποστηρίζεται ότι η κοινωνία υποδοχής επηρεάζεται κατά τις διαδικασίες κοινωνικής ενσωμάτωσης των νεο-εισερχόμενων μεταναστών και προσφύγων. Παράλληλα, οι ημεδαποί, από την πλευρά τους, μπορούν επίσης να επηρεάσουν τα υποκείμενα που βρίσκονται σε διαδικασία ενσωμάτωσης. Τέλος, η πρόοδος της ενσωμάτωσης οδηγεί σε ταυτόχρονη αλληλεπίδραση και αλληλο-επηρεασμό ημεδαπών και αλλοδαπών (Klarenbeek, 2021).

Η αμφίδρομη προσέγγιση αποτελεί, επομένως, μια μακροπρόθεσμη διαδικασία της οποίας η έκβαση εξαρτάται από το

άθροισμα της αλληλεπίδρασης μεταξύ των προϋπαρχόντων και νεο-εισερχόμενων μελών μιας πολιτικής κοινότητας. Η ανάλυση αυτής της διαδικασίας περιλαμβάνει τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις του συνόλου των εμπλεκόμενων δρώντων (Berry, 1997). Σε αυτή την προσέγγιση η κοινωνική ενσωμάτωση εκλαμβάνεται ως μια ολιστική ανάγνωση που στοχεύει σε όλες τις πτυχές της οικονομικής και κοινωνικής ζωής της κοινωνίας υποδοχής. Παράλληλα, με ένα τέτοιο αντιληπτικό σχήμα ευνοείται η ανάλυση της κοινωνικής αλληλεπίδρασης μεταξύ γηγενών και αλλοδαπών (Simsek, 2018).

Πρόσφατες μελέτες επιδιώκουν να επεξεργαστούν εκ νέου την αμφίδρομη προσέγγιση της κοινωνικής ενσωμάτωσης. Σε αυτές επισημαίνεται ότι στο μέχρι τώρα πλαίσιο ερμηνείας της αμφίδρομης προσέγγισης της κοινωνικής ενσωμάτωσης εντοπίζονται στοιχεία στατικότητας. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι η κατασκευή κατηγοριών ανάμεσα σε ομάδες που ενσωματώνονται και άλλες που αποκλείονται δεν εκφεύγει μιας μονοδιάστατης ανάγνωσης. Γι' αυτόν τον λόγο η αμφίδρομη ανάλυση οφείλει να ερμηνεύεται ως μια διαδικασία στην οποία αμφότερες οι δύο ομάδες αποτελούν μέρος της κοινωνίας με διαφορετικούς ρόλους (Klarenbeek, 2021).

Η τάση διεύρυνσης των παραγόντων και των πτυχών που επηρεάζουν τις διαδικασίες κοινωνικής ενσωμάτωσης είχε ως αποτέλεσμα, την τελευταία δεκαετία, την προσθήκη μιας τρίτης διάστασης στο παραπάνω πρίσμα ανάλυσης: πρόκειται για την παράμετρο της χώρας αποστολής. Μια προσέγγιση με αυτά τα χαρακτηριστικά προήλθε μέσα στο πλαίσιο προώθησης της μεταναστευτικής πολιτικής της ΕΕ κατά τη δεκαετία του 2000, με αφετηρία τη Σύνοδο του Τάμπερε (1999) και έπειτα. Σημείο σταθμός αποτέλεσε το έτος 2011, όπου υπήρξε αναθεώρηση της ευρωπαϊκής ατζέντας για την ενσωμάτωση των υπηκόων τρίτων χωρών. Σε αυτή, τα κράτη αποστολής αναφέρονται ρητά ως ένας τρίτος, διακριτός, πόλος στις διαδικα-



οίες κοινωνικής ενσωμάτωσης των πολιτών τους στις χώρες υποδοχής (Garcés-Mascareñas & Penninx, 2016).

Σε μια τέτοια λογική, τα κράτη αποστολής υποχρεούνται να συμβάλλουν στις διαδικασίες ενσωμάτωσης στις χώρες υποδοχής με τρεις τουλάχιστον τρόπους: πρώτον, μέσω της προετοιμασίας των μετακινούμενων πληθυσμών όσον αφορά τον τρόπο ζωής στις χώρες υποδοχής και ειδικότερα την εκμάθηση της γλώσσας και την εκπλήρωση δράσεων συμβουλευτικής και ενημέρωσης για τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις τους. Δεύτερον, μέσω της κοινωνικής αρωγής τους για όσο διάστημα θα βρίσκονται σε κράτη μέλη της ΕΕ, πρωτίστως μέσω των πρεσβειών τους. Τρίτον, μέσω της προετοιμασίας των μεταναστών για πρόσκαιρη ή οριστική επιστροφή με αποκτηθείσες εμπειρίες και γνώσεις (EU Commission, 2011). Αυτή η προσέγγιση τριπλής κατεύθυνσης έχει γίνει αντικείμενο ποικιλόμορφης κριτικής, με σημεία όπως το διαφοροποιημένο πλαίσιο και οι διαφορετικές συνθήκες κάθε μεταναστευτικής εμπειρίας, οι ανισότιμες δυνατότητες υποστήριξης των κρατών αποστολής, καθώς και η υποβάθμιση μιας δι-εθνικής προσέγγισης της κοινωνικής ενσωμάτωσης (Pace & Simsek, 2019).

Η δι-εθνική προσέγγιση έχει αναδυθεί τις τελευταίες τρεις δεκαετίες σε ένα ευρύ και διαθεματικό πεδίο κοινωνικών επιστημών ως θεμελιώδες εργαλείο ανάλυσης των διασυνοριακών φαινομένων. Το ενδιαφέρον της εστιάζεται στον εντοπισμό και την κατανόηση δεσμών και δραστηριοτήτων που αναπτύσσονται μεταξύ ατόμων, συλλογικοτήτων ή κυβερνητικών δρώντων που βρίσκονται σε δύο ή περισσότερες χώρες (Dunn, 2005). Μια θεώρηση με αυτά τα χαρακτηριστικά εστιάζει περισσότερο στην πτυχή της κινητικότητας των μεταναστών μέσα στον χώρο, η οποία συνήθως αφορά τη διέλευση και την κοινωνική, οικονομική και πολιτισμική αλληλεπίδραση με πάνω από δύο εθνικά κράτη. Στη διάσταση της μετανάστευσης, η δι-εθνική προσέγγιση επικεντρώνεται,

αφενός, στη σχέση των δια-κρατικών δραστηριοτήτων και της διατήρησης δεσμών με τη χώρα καταγωγής και, αφετέρου, με τις διαδικασίες κοινωνικής ενσωμάτωσης που αναπτύσσονται στη χώρα εγκατάστασης (Mügge, 2016). Μια εξίσου κεντρική πτυχή της δι-εθνικής προσέγγισης είναι η προοπτική ανάπτυξης των χωρών αποστολής, ιδιαίτερα μέσω των μεταναστευτικών εμβασμάτων που λαμβάνουν και τα οποία στηρίζονται στη δι-εθνική δραστηριότητα των μεταναστών. Εξάλλου, η ύπαρξη ισχυρών δι-εθνικών δεσμών άλλοτε αναφέρεται ως ενθαρρυντικός και άλλοτε ως αποθαρρυντικός παράγοντας κοινωνικής ενσωμάτωσης (Pace & Simsek, 2019).

Τόσο σε επίπεδο εννοιολογικής επεξεργασίας όσο και σε επίπεδο ερμηνείας και κατανόησης των διαδικασιών κοινωνικής ενσωμάτωσης, από την παραπάνω συνοπτική ανάλυση αναδεικνύεται η περιπλοκότητα και η ετερογένεια των παραγόντων που διέπουν το υπό διαπραγμάτευση κοινωνικό φαινόμενο. Ωστόσο, στον πραγματικό κόσμο οι προοπτικές κοινωνικής ενσωμάτωσης μεταναστών και προσφύγων φαίνεται να καθίστανται δυσχερέστερες τις τελευταίες δεκαετίες, εξαιτίας του τρόπου που το ζήτημα αυτό μεταφράζεται σε απτές πολιτικές στο διεθνές, ευρωπαϊκό και εθνικό περιβάλλον. Ιδιαίτερα από το καλοκαίρι του 2015 ο αποτρεπτικός χαρακτήρας διαχείρισης του προσφυγικού γίνεται περισσότερο πρόδηλος.

Όπως θα υποστηριχθεί στη συνέχεια του παρόντος κεφαλαίου, θεμελιώδεις αναδιαρθρώσεις του καπιταλιστικού προτύπου ανάπτυξης, όπως η κατίσχυση του νεοφιλελεύθερου κράτους ευημερίας, οι επακόλουθες απορρυθμίσεις στην αγορά εργασίας, οι τάσεις συρρίκνωσης του συστήματος κοινωνικής προστασίας και η υποκατάστασή του από την κοινωνία των πολιτών, η διαμόρφωση μιας αποτρεπτικής μεταναστευτικής πολιτικής σε κοινοτικό επίπεδο και η αβίαστη υιοθέτησή της από κράτη μέλη, όπως η Ελλάδα, έχουν

ως συνέπεια την τοποθέτηση των μεταναστευτικών και προσφυγικών πληθυσμών στο κατώτερο όριο της εργασιακής και κοινωνικής ιεραρχίας.

Αυτές οι ενέργειες υπηρετούνται από τη διαμόρφωση ενός συγκεκριμένου συστήματος υποδοχής και ταυτοποίησης αιτούντων άσυλο που λειτουργεί προπαρασκευαστικά και διευκολύνει τη διοχέτευσή τους ως φθινό και ευέλικτο εργατικό δυναμικό, καθώς και από τη διαμόρφωση εξατομικευμένων πολιτικών κοινωνικής ενσωμάτωσης με επίκεντρο την απασχολησιμότητα. Τέτοιου είδους πρακτικές, όπως η τελευταία, φαίνεται να μεταθέτουν την ευθύνη εργασιακής ενσωμάτωσης από τους θεσμούς στα ίδια τα υποκείμενα και, εντέλει, να λειτουργούν περισσότερο προς μια λογική επίδειξης ενός ψευδεπίγραφου ενδιαφέροντος για κοινωνική ενσωμάτωση, παρά προς μια ουσιαστική ανταπόκριση σε συγκεκριμένα μέτρα εργασιακής και κοινωνικής στήριξής τους.

### **Νεοφιλελεύθερο κράτος ευημερίας, απορρύθμιση της εργασίας και μεταναστευτικό εργατικό δυναμικό**

#### *Το πλαίσιο των αλλαγών*

Η μετάβαση από το κεϋνσιανό στο νεοφιλελεύθερο κράτος ευημερίας, όπως αυτό αναφέρεται στη διεθνή επιστημονική βιβλιογραφία της Κοινωνικής Πολιτικής (Clarke, 2005· Lister, 2011· Moreno, 2016), επέφερε σφοδρές αναδιαρθρώσεις και αναπροσανατολισμούς στο αξιακό περίβλημα, το περιεχόμενο και τους στόχους της κοινωνικής πολιτικής με διακηρυκτική επιδίωξη τη διαχείριση των νέων κοινωνικών κινδύνων (new social risks) (Taylor-Gooby, 1994) που αναδύθηκαν στο πλαίσιο μετάβασης στη μετα-βιομηχανική κοινωνία της διακινδύνευσης (Beck, 1992). Σημαίνουσες, μεταξύ άλλων,

εξελίξεις αυτής της δομικής στροφής ήταν η μετάβαση από τις κοινωνικές πολιτικές με πρόταγμα την κοινωνική συνοχή και την ισότιμη κοινωνική συμμετοχή των πολιτών προς τις πολιτικές διαχείρισης της ακραίας φτώχειας (Levitas, 1996).

Αυτή η τάση συνοδεύτηκε από διαδικασίες ανα-εμπορευματοποίησης των κοινωνικών παροχών και την αναδιάρθρωση του μείγματος ευημερίας (welfare mix), μέσω της αποκρατικοποίησης της κοινωνικής πολιτικής και της παράλληλης αναβάθμισης των πυλώνων της κοινωνίας των πολιτών και της αγοράς. Ταυτόχρονα, σημειώθηκε μετάβαση προς έναν τύπο ενεργητικών κοινωνικών πολιτικών (active social policies) ετεροπροσδιορίζοντας τις παραδοσιακές κοινωνικές πολιτικές του κεϋνσιανού κράτους ευημερίας ως παθητικές (Gilbert, 2002· Taylor-Gooby, 2004· Jensen & Pfau-Effinger, 2005· Moreno, 2016).

Συνέπεια των παραπάνω μεταβολών ήταν η μετατόπιση από την κοινωνική ιδιότητα του πολίτη σε μια εκδοχή όπου η ατομική ευθύνη αποτελεί το κεντρικό σημείο ανάγνωσης και ερμηνείας των κοινωνικών προβλημάτων και, άρα, των υιοθετούμενων κοινωνικών παρεμβάσεων για την αντιμετώπισή τους (Clarke et al., 2007· Lister, 2011· Moreno, 2016· Kourachanis, 2020). Με την κυριαρχία αυτής της νέας φιλοσοφίας οι ευάλωτες κοινωνικά ομάδες κατασκευάστηκαν ως υπαίτιες της κοινωνικής κατάστασής τους και προβλήθηκαν με όρους κοινωνικής και ηθικής επικινδυνότητας (Murray, 1999· Bacon, 2008). Η διαμόρφωση ενός κατασταλτικού πλέγματος κοινωνικής διαχείρισης νομιμοποιήθηκε από την οικοδόμηση μιας κοινωνικής πραγματικότητας με αυτά τα χαρακτηριστικά (Levitas, 1996).

Οι αναδιρθρώσεις αυτές, όπως συνοπτικά αναφέρθηκαν παραπάνω, μέσα σε ένα περιβάλλον νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης δεν άφησαν ανεπηρέαστη τη μορφολογία των μέτρων προστασίας της εργασίας και των πολιτικών απασχό-

λψης (Braverman, 1974). Ο μετα-βιομηχανικός τύπος οργάνωσης της εργασίας που επικράτησε από τη δεκαετία του 1970 διαποτίστηκε από τη φιλοσοφία της ευέλικτης απασχόλησης (Bell, 1973· Wilthagen & Tros, 2004· Smart, 2010). Η ευελιξία στο επαγγελματικό περιβάλλον επεφύλασσε σημαντικές αναδιαρθρώσεις στην οργάνωση της εργασίας. Βαρύνουσα συνέπεια της οποίας ήταν η συνολικότερη κατάτμηση της αγοράς εργασίας (Harvey, 2008).

Η όξυνση των μορφών ευέλικτης απασχόλησης συνυφάνθηκε με εκδοχές επαγγελματικής δραστηριότητας που έθεσαν σε κίνδυνο τη διασφάλιση των όρων αξιοπρεπούς εργασίας και, κατ' επέκταση, αξιοπρεπούς διαβίωσης (Kudva & Beneria, 2012). Με τον τρόπο αυτό διαμορφώθηκαν τάσεις απορρύθμισης των εργασιακών σχέσεων, τουλάχιστον έτσι όπως είχαν παγιωθεί κατά την περίοδο του κεϋνσιανού κράτους ευημερίας και της μορφής οργάνωσης εργασίας με βάση το φορντικό πρότυπο παραγωγής μέχρι τη δεκαετία του 1970 (Beynon & Nichols, 2006· Atzeni, 2014).

Η ευελιξία συνυφάνθηκε ευρύτερα με την καθιέρωση της εργασιακής επισφάλειας (Kalleberg, 2018). Αυτό το φαινόμενο ενσαρκώθηκε με διάφορους τύπους εργασιακών σχέσεων και πρακτικών, τόσο ως προς το ωράριο και τη χρονική διάρκεια της εργασίας όσο και ως προς το ύψος των εισοδηματικών απολαβών (Standing, 2011). Ενδεικτικά, τέτοιου τύπου αλλαγές οδήγησαν σε σύναψη συμβάσεων μερικής απασχόλησης, ορισμένου χρόνου και κυλιόμενου ωραρίου ή, ακόμα και, αδήλωτης απασχόλησης, ενός πλαισίου δηλαδή που δεν θέτει καμία νομική δέσμευση ή κύρωση του εργοδότη έναντι του εργαζόμενου. Πρόκειται για πρακτικές που οδήγησαν στη διαμόρφωση ιδιαίτερα χαμηλών μισθολογικών απολαβών και, εξίσου, σε μείωση της διαπραγματευτικής ισχύος των εργαζομένων για ένα καλύτερο εργασιακό μέλλον (Arnold & Bongiovì, 2012· Herod & Lambert, 2016· Choonara, 2019).

Η τελευταία διάσταση ενδυναμώθηκε και από μια ροπή αποδυνάμωσης του πλαισίου προστασίας των δικαιωμάτων των εργαζομένων, κάτι που στη συννηθέστερη εκδοχή του έγινε ορατό μέσα από τη συρρίκνωση των συλλογικών συμβάσεων εργασίας ή την άρση περιορισμών προστασίας από την απόλυση (Kalleberg, 2018· Κουζής, 2018).

Παράλληλα, το φάσμα των πολιτικών απασχόλησης στο πλαίσιο του νεοφιλελεύθερου κράτους ευημερίας αναδιατάχθηκε σε μια εξόχως ατομοκεντρική μεθοδολογική ανάγνωση με κύριους άξονες την ανταγωνιστικότητα και τις δεξιότητες των εργαζομένων (Olssen, 2006). Βασικοί μοχλοί για τη μετάβαση αυτή ήταν η ανάπτυξη πολιτικών εκπαίδευσης και κατάρτισης προσανατολισμένων στις ανάγκες της αγοράς εργασίας ή η ανάπτυξη ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης με βελτίωση της απασχολησιμότητας. Δηλαδή της ετοιμότητας του ανέργου να ανταποκριθεί στις ανάγκες της αγοράς εργασίας οποτεδήποτε του προσφερθεί ευκαιρία απασχόλησης, και δίνοντας έμφαση σε προγράμματα κατάρτισης και διά βίου μάθησης (Singer & Bazzani, 2018). Άλλα μέτρα ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης εντάσσονται στη λογική της ενδυνάμωσης των ανέργων μέσω προγραμμάτων προσωρινής εργασιακής ενεργοποίησης (Bonoli et al., 2015), όπως η κοινωφελής εργασία ή η επιδότηση του μισθολογικού ή του ασφαλιστικού κόστους για τη δημιουργία κινήτρων πρόσληψής τους σε επιχειρήσεις του ιδιωτικού τομέα.

Σε αυτόν τον τύπο οργάνωσης της εργασίας που σχηματοποιείται στο νεοφιλελεύθερο κράτος ευημερίας η κοινωνική πολιτική προσαρμόζεται πλήρως στις ανάγκες της αγοράς, εφόσον υφίστανται διαδικασίες ανα-εμπορευματοποίησης (re-commodification), ενίοτε μάλιστα με αυταρχικές πρακτικές (Καψάλης & Κουζής, 2021). Το πλέγμα των κοινωνικών παροχών βασίζεται σε ένα σχήμα μεικτής οικονομίας, με βασική προϋπόθεση την εκπλήρωση υποχρεώσεων για την

πρόσβαση στις κοινωνικές παροχές, μεταξύ των οποίων και ο εργασιακός εξαναγκασμός (workfare) (Jessop, 1993). Πρόκειται για αλλαγές στη φιλοσοφία ανάγνωσης και ερμηνείας των κοινωνικών προβλημάτων που μεταθέτουν συνολικά την ευθύνη για την εργασιακή ενσωμάτωση από τους κρατικούς θεσμούς –εγγυητές του κοινωνικού δικαιώματος στην εργασία– στους ίδιους τους ανέργους/ευάλωτους, εφόσον έχουν μεριμνήσει να αποκτήσουν τις απαραίτητες ατομικές δεξιότητες (Howell, 2021).

Συνέπεια των παραπάνω αναδιαρθρώσεων ήταν η εκτεταμένη απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων και η εκ νέου διεύρυνση των περιθωρίων εργασιακής εκμετάλλευσης (Braverman, 1974· Tilly, 1999· Harvey, 2005). Η εκδοχή της καπιταλιστικής ανάπτυξης που κυριάρχησε τις τελευταίες πέντε δεκαετίες προϋποθέτει, εκ νέου, την αξιοποίηση φθηνού και αναλώσιμου εργατικού δυναμικού, μέσω της τοποθέτησής του σε χαμηλότερη κλίμακα της εργασιακής και κοινωνικής ιεραρχίας. Κάτι που, κυρίως, συντελείται μέσα από χαμηλού κύρους μορφές απασχόλησης σε απαιτητικές, επισφαλείς και επικίνδυνες μορφές εργασίας (Atzeni, 2014).

### *Νεοφιλελεύθερο κράτος ευημερίας, αγορά εργασίας και μετανάστευση*

Από αυτή τη δομική στροφή συρρίκνωσης της εργατικής προστασίας και όξυνσης των φαινομένων εργασιακής επισφάλειας ήταν αναμενόμενο ότι δεν θα εξέπιπτε το μεταναστευτικό εργατικό δυναμικό (Castles, 2011· Schierup et al., 2015). Το ανειδίκευτο μεταναστευτικό εργατικό δυναμικό αξιοποιήθηκε διαχρονικά από το οικονομικό πρότυπο του καπιταλισμού ως μέσο συμπίεσης των μισθών και των δικαιωμάτων των εργαζομένων και εξασθένισης των ταξικών αντιστάσεων ευρύτερα (Marks & Richardson, 1984· Duménil & Lévy 2004). Η περιο-

ρισμένη διαπραγματευτική ισχύς των αλλοδαπών πληθυσμών σε συνδυασμό με την απορρύθμιση των μεταναστευτικών και κοινωνικών πολιτικών στο πλαίσιο του νεοφιλελεύθερου κράτους ευημερίας αξιοποιήθηκαν εμβληματικά για τη μείωση του εργασιακού κόστους και τη δημιουργία κατακερματισμού και κοινωνικών αυτοματισμών εντός της εργατικής τάξης (Ness, 2014). Όπως όλα τα κοινωνικά σώματα, έτσι και η υπόσταση της εργατικής τάξης δεν είναι ενιαία. Αντίθετα εμπεριέχει εγγενείς δυναμικές και διαφοροποιήσεις, οι οποίες ενίοτε αξιοποιούνται για τον κατακερματισμό και την εξασθένιση των κοινωνικών αντιστάσεων της.

Η εμβάθυνση σε επιμέρους διαστάσεις κοινωνικών διακρίσεων που ενδεχομένως συνυπάρχουν στο εσωτερικό της εργατικής τάξης επιχειρήθηκε από τον Charles Tilly (1999). Ο Tilly υποστηρίζει ότι η απόσπαση υπεραξίας από εργαζόμενους στις διαστάσεις της καπιταλιστικής κερδοφορίας μπορεί να καταστεί προσφορότερη, όταν εκείνοι προέρχονται από περιθωριοποιημένες κοινωνικές ομάδες (όπως, για παράδειγμα, οι γυναίκες, οι μετανάστες και οι μαύροι). Τέτοιες πρακτικές εργασιακής στρατολόγησης λειτουργούν απορρυθμιστικά ως προς το εγχώριο εργατικό δυναμικό και είναι προσοδοφόρες για την καπιταλιστική επιχείρηση, μέσω της μείωσης του εργασιακού κόστους. Μέσα σε αυτό το δομικό πλαίσιο περιορισμών οι μετανάστες, όπως και άλλες περιθωριοποιημένες κοινωνικές ομάδες, τοποθετούνται σε συγκεκριμένες θέσεις στην αγορά εργασίας. Αυτές οι μορφές κοινωνικής περιχαράκωσης σε καθορισμένους επαγγελματικούς κλάδους συντελούνται μέσω των άτυπων δικτύων πληροφόρησης που δημιουργούνται γι' αυτούς τους σκοπούς και αξιοποιούνται από τους εργοδότες με μια τέτοια σκοπιμότητα (Tilly, 1999).

Η καθυπόταξη του μεταναστευτικού εργατικού δυναμικού σε συνθήκες εξαθλίωσης για την αποδοχή ανάληψης παροχής υπηρεσιών με μειωμένο εργατικό κόστος και τη μεγέθυνση



της καπιταλιστικής ανάπτυξης υπήρξε γνώριμη πρακτική στο πέρασμα, τουλάχιστον, των τελευταίων δεκαετιών. Σύμφωνα με μια ανάλυση με αυτά τα χαρακτηριστικά, η αναγκαιότητα ύπαρξης χαμηλού κύρους εργασίας αναδεικνύεται ως προϋπόθεση για την ανάπτυξη της καπιταλιστικής κερδοφορίας (Jayaraman & Ness, 2005· Ψημμένος, 2013· Schierup et al., 2015).

Στην εμβληματική του μελέτη, ο Robin Cohen (1987) αναφέρεται στον διεθνή καταμερισμό της εργασίας και στις διαδικασίες με τις οποίες οι μεταναστευτικοί πληθυσμοί μετατρέπονται σε σύγχρονους σκλάβους σε όλο τον πλανήτη από το κυρίαρχο καπιταλιστικό μοντέλο παραγωγής. Κατά τον Cohen, μεγάλο μέρος της επιβίωσης και αναπαραγωγής του καπιταλιστικού προτύπου στηρίχθηκε σε «αν-ελεύθερους» και «ημι-ελεύθερους» εργάτες. Στη διάσταση του μεταναστευτικού εργατικού δυναμικού η σχέση ηγεμονίας και εκμετάλλευσης μεταξύ εκβιομηχανισμένων και αναπτυσσόμενων περιοχών είναι κομβική για τη διαμόρφωση αυτής της συνθήκης. Παράλληλα, κρίσιμος καθίσταται ο ρόλος της κρατικής πολιτικής στη διαχείριση και τον έλεγχο της στρατολόγησης και της κατάτμησης του αλλοδαπού εργατικού δυναμικού στην εγχώρια αγορά εργασίας. Η καπιταλιστική μορφή ανάπτυξης των μεταπολεμικών δεκαετιών επινόησε νέους τρόπους ενσωμάτωσης των μεταναστών εργατών, προκειμένου να διατηρηθεί μια εφεδρική δεξαμενή ανέργων που να διασφαλίζει την ευελιξία και την επισφάλεια του εργατικού δυναμικού συνολικά, τη διατήρηση του χαμηλού εργασιακού κόστους και τη δημιουργία κοινωνικών αυτοματισμών και συγκρουσιακών συνθηκών με την εγχώρια εργατική τάξη (Cohen, 1987).

Οι ανωτέρω επιλεκτικές αναφορές προσφέρουν ερεθίσματα για την κατανόηση των βαθιών μεταβολών που επέρχονται στον τρόπο οργάνωσης της εργασίας από το νεοφιλελεύθερο κράτος ευημερίας. Η ελαστικοποίηση των εργασιακών σχέ-

σεων, καθώς και η ιδιοτελής αξιοποίηση του μεταναστευτικού εργατικού δυναμικού για την περαιτέρω αποδυνάμωσή τους, αποτελούν δύο θεμελιώδεις διαστάσεις που επιφέρουν, αναπόφευκτα, την όξυνση των κοινωνικών ανισοτήτων. Σε αυτή τη συνθήκη οι μεταναστευτικοί και προσφυγικοί πληθυσμοί, όπως και άλλες ευάλωτες κοινωνικά ομάδες, βιώνουν τις πιο επώδυνες επιπτώσεις, τόσο στο εργασιακό όσο και στο κοινωνικό περιβάλλον διαβίωσής τους.

*Νεοφιλελεύθερο κράτος ευημερίας και «ΜΚΟποίηση» της Κοινωνικής Πολιτικής (NGOsation of Social Policy)*

Οι αναδιαρθρώσεις του κράτους ευημερίας και η πορεία του προς μια νεοφιλελεύθερη τροχιά επέφεραν εκτεταμένες τάσεις αποκρατικοποίησης της κοινωνικής πολιτικής δημιουργώντας πολλαπλά κενά στο σύστημα κοινωνικής προστασίας (Taylor-Gooby, 2004). Για την υποκατάστασή τους προκρίθηκε η αναβάθμιση του ρόλου της κοινωνίας των πολιτών και του ιδιωτικού τομέα ως πυλώνες που θα έπρεπε να αντιμετωπίζονται ισότιμα στις αναλογίες για τη διαμόρφωση του μείγματος ευημερίας (welfare mix) (Ferrera & Hemerijck, 2003).

Η νομιμοποίηση αυτής της προωθούμενης αναδιάταξης εκπληρώθηκε μέσα από την επινόηση αφηγημάτων που καθιστούσαν αναγκαία την πρόκριση της ισότιμης συμπερίληψης του συνόλου των εμπλεκόμενων δρώντων στην παροχή ευημερίας. Έντονη επιρροή στην αναδιάταξη του μείγματος ευημερίας επέδειξε η προσέγγιση του «Τρίτου Δρόμου» του Anthony Giddens. Σύμφωνα με αυτή την οπτική, η συνεργασία μεταξύ κράτους, κοινωνίας των πολιτών και αγοράς θα μπορούσε να επιφέρει τη μεγαλύτερη δυνατή αποτελεσματικότητα στην προσφορά κοινωνικών αγαθών και υπηρεσιών (Giddens, 1994).

Χαρακτηριστικότερη περίπτωση των διαδικασιών μεταφοράς της κρατικής κοινωνικής πολιτικής προς αποκεντρωμέ-

νους θεσμούς είναι η επικράτηση της έννοιας του Προνοιακού Πλουραλισμού (Ferrera & Hemerijck, 2003). Ο προνοιακός πλουραλισμός ως έννοια υποστηρίζει ότι η ευημερία μπορεί να προσφέρεται και από άλλους πυλώνες, πέραν του κρατικού (ενδεικτικά Johnson, 2014). Μια σειρά θεσμών, όπως το άτυπο πλέγμα προστασίας της οικογένειας, ευρύτερα οι επίσημες και άτυπες συλλογικότητες πολιτών, αλλά ακόμη και ο ιδιωτικός τομέας, μέσω πρακτικών εταιρικής κοινωνικής ευθύνης, μπορούν να δρουν συμπληρωματικά ή αυτόνομα στην παροχή ευημερίας (Alcock et al., 1997).

Η σταδιακή επικράτηση του προνοιακού πλουραλισμού ως φιλοσοφία διαχείρισης των κοινωνικών προβλημάτων ανέλαβε λοιπόν, πολύ πριν από τις πολλαπλές κρίσεις της τελευταίας δεκαετίας, τη μεθοδευμένη νομιμοποίηση της αποκρατικοποίησης της κοινωνικής πολιτικής. Η κοινωνία των πολιτών αναβαθμιζόταν ως πυλώνας ευημερίας, προβαλλόμενη ως ένα υπεύθυνο και ενεργό κομμάτι των πολιτικών κοινοτήτων και απαλλαγμένη από τις επικρίσεις υδροκεφαλισμού της δημόσιας διοίκησης. Η πιο διακριτή έκφανση αυτής της εξέλιξης ήταν ο διαρκώς αναπτυσσόμενος και διευρυνόμενος ρόλος των ΜΚΟ στο στάδιο της υλοποίησης της κοινωνικής πολιτικής (Ferrera & Hemerijck, 2003).

Οι όποιες αντιστάσεις για τη μεταβίβαση ευθυνών της κοινωνικής πολιτικής από το κράτος προς μη κρατικούς φορείς κάμφθηκαν με το ξέσπασμα της χρηματο-πιστωτικής κρίσης (Fine, 2012). Η οικονομική κρίση του 2008 προσέφερε την επιζητούμενη αφορμή νομιμοποίησης του προνοιακού πλουραλισμού ως κυρίαρχης φιλοσοφίας κοινωνικών παρεμβάσεων. Στα χρόνια της ύφεσης, η εδραίωση των ΜΚΟ ως κυματοθραύστη των αυξανόμενων κοινωνικών προβλημάτων προκρίθηκε σαν μια θεμιτή λύση, καθώς πολλά κράτη βίωναν τη δημοσιονομική χρεοκοπία. Έτσι, η ίδια η κρίση αξιοποιήθηκε, από τις κυρίαρχες πολιτικές δυνάμεις, ως ένα όχημα

περαιτέρω ελαχιστοποίησης της κρατικής παρέμβασης στο κοινωνικό πεδίο (Stockhammer, 2012).

Ο αναβαθμισμένος ρόλος των ΜΚΟ μέσα από την ανάδυση του προνοιακού πλουραλισμού έλαβε κυρίως χώρα σε φαινόμενα ανθρωπιστικής κρίσης. Κάτι που ευθυγραμμίζεται πλήρως με την αναδιάταξη του νεοφιλελεύθερου κράτους ευημερίας προς τη μονοδιάστατη προσήλωση στη διαχείριση των φαινομένων ακραίας φτώχειας και εξαθλίωσης. Το προσφυγικό αποτελεί μια περίπτωση διαχείρισης κοινωνικού ζητήματος που αντανακλά εύγλωττα τις παραπάνω αναδιαρθρώσεις. Η κρίση διαχείρισης του προσφυγικού το 2015 είναι ενδεικτική, διότι επήλθε σε μια συγκυρία όπου το έδαφος για μια «ΜΚΟ-ποιημένη» κοινωνική πολιτική είχε ήδη προλειανθεί εντατικοποιημένα από την αποδιάρθρωση των κρατικών δομών κοινωνικής προστασίας κατά την προηγούμενη μνημονιακή πενταετία (Κουραχάνης, 2019). Οι ΜΚΟ, όπως θα υποστηριχθεί στις επόμενες ενότητες, επωμίστηκαν το κυριότερο βάρος σε σημαίνουσες για την επιβίωση των προσφύγων διαστάσεις, όπως η νομική υποστήριξη, η στέγαση, η σίτιση, η εκπαίδευση κ.ά. (Κουραχάνης, 2019).

Αντανακλάσεις της παραπάνω επιχειρηματολογίας εντοπίζονται και στην παρούσα μορφή ανάπτυξης του επιστημονικού διαλόγου σχετικά με τις πτυχές εργασιακής ενσωμάτωσης των μεταναστευτικών και προσφυγικών πληθυσμών. Οι οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών φαίνεται να επιφορτίζονται με έναν αναβαθμισμένο ρόλο στις δράσεις πρόωθησης της απασχόλησης για τους πρόσφυγες, κυρίως μέσα από τη στοχευμένη ανάπτυξη προγραμμάτων εργασιακής στήριξης, καθώς και μέσα από τη συμπερίληψή τους στις διαδικασίες διαβούλευσης όσον αφορά τον σχεδιασμό πολιτικών για τα ζητήματα αυτά (Numerato et al., 2019). Συνήθως, η δραστηριοποίησή τους εξαντλείται σε πρακτικές απασχολησιμότητας, όπως η βελτίωση των γλωσσικών

και εργασιακών δεξιοτήτων (σύνταξη βιογραφικού σημειώματος, προετοιμασία συνέντευξης για θέση εργασίας) (Ruiz Sportmann & Greenspan, 2019).

Ιδιαίτερα στην περίπτωση διαχείρισης του προσφυγικού στην Ευρώπη κατά την τελευταία επταετία, φορείς της κοινωνίας των πολιτών φαίνεται να επωμίζονται το μεγαλύτερο βάρος και αναφορικά με την υποστήριξη της απασχόλησης. Κατά πρώτον, οι ΜΚΟ συμπεριλήφθηκαν ως οργανικό κομμάτι στα εθνικά σχέδια δράσης για την κοινωνική ενσωμάτωση. Δεύτερον, διαδραμάτισαν έναν προπαρασκευαστικό ρόλο στην προετοιμασία των προσφύγων για την είσοδο στις εγχώριες αγορές εργασίας, όντας όμως σε μεγάλο βαθμό εξαρτημένες από την κρατική πολιτική. Τρίτον, ανέπτυξαν αυτόνομες συμπράξεις για την ανάπτυξη δράσεων εργασιακής ενσωμάτωσης. Τέταρτον, είχαν σημαντικό ρόλο στην ενθάρρυνση των μεταναστευτικών και προσφυγικών πληθυσμών να αναπτύξουν κοινωνικά και οικονομικά καινοτόμα σχέδια απασχόλησης (Numerato et al., 2019). Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι ορισμένες συλλογικότητες της κοινωνίας των πολιτών, κυρίως από τη σφαίρα των κοινωνικών κινημάτων της ριζοσπαστικής και επαναστατικής αριστεράς, δραστηριοποιούνται αυτόνομα από τις καθιερωμένες συστημικές δομές και τάσσονται εναντίον τους, προτάσσοντας εναλλακτικά και αντι-ιεραρχικά υποδείγματα κοινωνικής και εργασιακής αλληλεγγύης (Kotronaki et al., 2018· Κουραχάνης, 2019· Bagavos & Kourachanis, 2021).

Από τον παραπάνω συλλογισμό προκύπτει ότι το εγχείρημα «ΜΚΟποίησης» (NGOsation) της κοινωνικής πολιτικής αποτελεί βασικό στοιχείο των αναδιαρθρώσεων που οδήγησαν στο νεοφιλελεύθερο κράτος ευημερίας. Σε αυτή την εκδοχή, η λογική των ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης κυριαρχούν, μεταφέροντας την ευθύνη για την εργασιακή ενσωμάτωση από τους οργανωμένους θεσμούς σε ευάλω-

τες κοινωνικά ομάδες, όπως οι άνεργοι και, κατ' επέκταση, οι πρόσφυγες. Νέας υφής προσανατολισμοί, όπως η έννοια της απασχολησιμότητας, ενθαρρύνουν την ενδυνάμωση των δεξιοτήτων και την προετοιμασία και ετοιμότητα των ανέργων για είσοδο στην αγορά εργασίας οποτεδήποτε προκύψει μια ευκαιρία εργασιακής ενασχόλησης. Ωστόσο, για ακραία φτωχές ομάδες που τα μέτρα απασχολησιμότητας δεν επαρκούν για την εργασιακή τους ετοιμότητα, η εφαρμογή τέτοιου τύπου προγραμμάτων, μάλλον, αποκτά έναν αναποτελεσματικό, αν όχι ψευδεπίγραφο, χαρακτήρα (Bagavos & Kourachanis, 2021). Συνέπεια της ανεπάρκειας ή αποτυχίας αυτών των προγραμμάτων είναι η εξώθηση των προσφύγων στην ατομική αναζήτηση απασχόλησης. Αυτό το εγχείρημα συντελείται παράλληλα με τις απάνθρωπες συνθήκες διαβίωσής τους στις δομές φιλοξενίας και με τη μειωμένη διαπραγματευτική ισχύ τους σε επίπεδο μισθολογικών απολαβών και εργασιακών δικαιωμάτων.

### **Τα μεταναστευτικά δίκτυα ως θεμελιώδες υποκατάστατο της υπολειμματικής κοινωνικής πολιτικής**

Οι τάσεις συρρίκνωσης των συστημάτων κοινωνικής προστασίας τις τελευταίες δεκαετίες έφεραν ένα μεγάλο κομμάτι της εργατικής τάξης αντιμέτωπο με φαινόμενα φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού (Levitas, 1996). Στη διάσταση των μεταναστευτικών και προσφυγικών πληθυσμών, ελλείψει επίσημων στοχευμένων κοινωνικών παρεμβάσεων, μια σημαντική μορφή υποκατάστασης αυτών των ανεπαρκειών αποτέλεσαν διαχρονικά τα μεταναστευτικά δίκτυα και οι πρωτοβουλίες αλληλεγγύης συλλογικοτήτων. Οι μελετητές των μεταναστευτικών σπουδών έχουν εδώ και δεκαετίες υπογραμμίσει τη σημασία των μεταναστευτικών δικτύων για την κοινωνική

ενσωμάτωση των μεταναστών (Massey et al., 1993· Ryan, 2011). Τα μεταναστευτικά δίκτυα, μέσα από τους εθνοτικούς δεσμούς των μελών τους, επιδιώκουν τη μερική κάλυψη των κενών που αφήνει η ανεπάρκεια παρέμβασης των επίσημων μηχανισμών κοινωνικής μέριμνας του νεοφιλελεύθερου κράτους ευημερίας. Αντίστοιχο φαινόμενο παρατηρείται και με την αναβάθμιση του ρόλου των ΜΚΟ και της κοινωνίας των πολιτών ευρύτερα, όπως αυτή αναλύθηκε προηγουμένως (Bagavos & Kourachanis, 2021).

Τα μεταναστευτικά δίκτυα προσφέρουν πολύτιμες πληροφορίες σχετικά με τις συνθήκες διαβίωσης, τις ευκαιρίες και τις προοπτικές τους στην κοινωνία υποδοχής. Παράλληλα, είναι εκείνα που σε μεγάλο βαθμό φροντίζουν τις διαδικασίες μετακίνησης και υποδοχής των νεο-εισερχόμενων πληθυσμών (De Haas, 2010). Η υποστήριξη αυτή αποκρυσταλλώνεται, μετά την άφιξη στην κοινωνία υποδοχής, στην πρόνοιά τους για την ανεύρεση κατοικίας σε γειτονίες και μέρη της πόλης που έχουν εγκατασταθεί και άλλοι ομοεθνείς τους, διαμορφώνοντας, συχνά, περιοχές με έντονη παρουσία εθνοτικών μειονοτήτων, γεγονός που επηρεάζει και τις προοπτικές πρόσβασής τους σε θέσεις εργασίας (Winmark et al., 2019).

Η συσπείρωση των μεταναστευτικών δικτύων ενδυναμώνει ένα φαντασιακό πλαίσιο κοινωνικής αλληλεγγύης μεταξύ γνωστών και αγνώστων στην κοινωνία υποδοχής με συνδεδετικούς κρίκους την κοινή γλώσσα, τη θρησκεία ή άλλα πολιτισμικά στοιχεία (Βεντούρα, 1994). Ταυτόχρονα, μεριμνούν για την υποστήριξη των νέων μεταναστευτικών ομάδων στην εξασφάλιση αδειών διαμονής και εργασίας, καθώς επίσης τους διοχετεύουν σε θέσεις απασχόλησης σε τομείς της οικονομίας που έχει ήδη εισέλθει το προϋπάρχον στη χώρα εγκατάστασης μεταναστευτικό δυναμικό (Ryan, 2011).

Η ανάπτυξη του ερευνητικού διαλόγου σχετικά με τον ρόλο των κοινωνικών δικτύων στις διαδικασίες ενσωμάτωσης των

μεταναστών έχει οδηγήσει στην ανάδυση και άλλων εκφάνσεων αλληλεγγύης, πέραν του εθνοτικού δεσμού στον οποίο κατά βάση στηρίζονται τα μεταναστευτικά δίκτυα. Για παράδειγμα, η υποστήριξη από ομάδες πολιτών που εκφράζουν την αλληλεγγύη τους στους μετανάστες και τους πρόσφυγες αποτελεί ένα σημαντικό μέσο ανάδειξης του ζητήματος της ενσωμάτωσής τους με υλικούς και συμβολικούς όρους, καθώς και μια έμμεση μορφή κριτικής προς τις ακολουθούμενες κατασταλτικές μεταναστευτικές πολιτικές από το κράτος και την ΕΕ (Kotronaki et al., 2018). Άλλοι μελετητές επισημαίνουν την επίδραση του πλαισίου υποδοχής και των συνθηκών υποδοχής στη δυνατότητα των μεταναστευτικών δικτύων να αναπτύξουν μηχανισμούς κοινωνικής αλληλεγγύης, ή τον ρόλο που παίζουν τα διαφορετικά είδη μετανάστευσης (οικονομική, οικογενειακή, για λόγους σπουδών κ.ά.) στη διαμόρφωση αντίστοιχων δικτύων υποστήριξης (Van Meeteren & Pereira, 2018).

Η ύπαρξη κοινωνικής δικτύωσης δεν συνεπάγεται αυτόματα την εργασιακή ενσωμάτωση των νεο-εισερχόμενων μεταναστών. Ωστόσο, η απουσία κοινωνικών δικτύων επισημαίνεται στην επιστημονική βιβλιογραφία ότι δυσχεραίνει σημαντικά την πρόσβαση στην απασχόληση. Επίσης, τα κοινωνικά δίκτυα μπορεί να διευκολύνουν τις εργασιακές προοπτικές των μεταναστών και των προσφύγων, αλλά δεν καθίστανται ικανά ως προς την υποστήριξη της σταθερότητας και της ποιότητας της εργασίας (Cheung & Phillimore, 2014). Οι τελευταίες δύο διαστάσεις φαίνεται ότι εμφανίζουν μεγαλύτερη εξάρτηση από ευρύτερες δομικές παραμέτρους που σχετίζονται με τις ανάγκες της εγχώριας οικονομίας και του καταμερισμού του μεταναστευτικού εργατικού δυναμικού σε αυτή.



## **Η προετοιμασία του μεταναστευτικού εργατικού δυναμικού για την τοποθέτηση σε χαμηλού κύρους εργασία**

Η τοποθέτηση του ανειδίκευτου μεταναστευτικού δυναμικού στις χαμηλότερες θέσεις της εργασιακής και κοινωνικής ιεραρχίας δεν συντελείται αυτόματα. Αντιθέτως, προηγείται μια περίπλοκη διαδικασία επίσημων και ανεπίσημων πρακτικών που τους εξαναγκάζει στην αποδοχή θέσεων απασχόλησης που αρνούνται να αναλάβουν οι γηγενείς (Tilly, 1999). Οι μεταναστευτικοί πληθυσμοί, σε μεγάλο βαθμό, υφίστανται έναν καταμερισμό της εργασίας στη βάση μιας σειράς χαρακτηριστικών και κριτηρίων με επίκεντρο την εθνοτική τους προέλευση, το φύλο, την ηλικία, το νομικό καθεστώς τους, την επαγγελματική ειδίκευσή τους και τις εισοδηματικές τους προσδοκίες, την κατασκευή κοινωνικών στερεοτύπων γύρω από συγκεκριμένες εθνοτικές ομάδες, την ύπαρξη και την έκταση του τομέα αδήλων ή επισφαλών μορφών απασχόλησης στην κοινωνία υποδοχής (Βεντούρα, 1994: 57-8).

Η διοχέτευση του μεταναστευτικού εργατικού δυναμικού προς έναν συγκεκριμένο τύπο καταμερισμού εργασίας επηρεάζεται από τους παραπάνω και από άλλους παράγοντες, όπως για παράδειγμα από τη δυνατότητα πρόσβασης και την επάρκεια των κοινωνικών υπηρεσιών στη χώρα υποδοχής ή την αλληλεπίδρασή τους με τα μεταναστευτικά δίκτυα και τους κατοίκους των τοπικών κοινοτήτων (Ager & Strang, 2008· Cheung & Phillimore, 2017· Kourachanis, 2018b). Οι πολιτικές συρρικνωμένης αναδιανομής του νεοφιλελεύθερου κράτους ευημερίας είναι επομένως αναμενόμενο να εγκλωβίζουν τις ακραία φτωχές ομάδες στο κοινωνικό και εργασιακό περιθώριο. Τα ισχνά και κατακερματισμένα μέτρα κοινωνικής υποστήριξης συμβάλλουν στην ενίσχυση της αποσπασματικότητας και της προσωρινότητας των κοινωνικών πολιτικών για τις ακραία φτωχές ομάδες, εκθέτοντάς

τες σε μία διαρκή συνθήκη κοινωνικής επισφάλειας (Κουραχάνης, 2019).

Η διάσταση αυτή υπενθυμίζει τον επιστημονικό διάλογο σχετικά με τον «μηχανισμό εκκρεμότητας» (abeyance mechanism) – φαινόμενο που αναφέρεται στην ανεπάρκεια και το καθεστώς προσωρινότητας και ρευστότητας που χαρακτηρίζει τις κοινωνικές παροχές για ακραία φτωχές ομάδες (Hopper & Baumohl, 1994· Arapoglou & Gounis, 2017). Αυτός ο μηχανισμός εκκρεμότητας που δημιουργείται επιτελεί, μεταξύ άλλων, προπαρασκευαστικές/παιδαγωγικές διαδικασίες πειθάρχησης για τον εξαναγκασμό των μεταναστών και των προσφύγων στην ανάληψη χαμηλού κύρους απασχόλησης (Du Bois, 1995· Ψημμένος, 2013· Χυρολίτας, 2017· Ξυπολυτάς, 2019).

Τα μονοπάτια που ακολουθούν οι μεταναστευτικοί και προσφυγικοί πληθυσμοί για την εργασιακή και κοινωνική ενσωμάτωσή τους δεν είναι στατικά, γραμμικά και εκ των προτέρων καθορισμένα. Αντίθετα, διαμορφώνονται μέσα από την αλληλεπίδραση ετερόκλητων παραγόντων, όπως οι προαναφερθέντες. Ένα σύνηθες φαινόμενο, απόρροια του νεοφιλελεύθερου κράτους ευημερίας και της επίδρασής του στη διαμόρφωση μιας αποτρεπτικής μεταναστευτικής πολιτικής, είναι οι μεταναστευτικές και προσφυγικές ομάδες μέσα από μια σειρά ρητών και άρητων πρακτικών να οδηγούνται σε αποκλεισμό από την κάλυψη στοιχειωδών αγαθών για την επιβίωσή τους, καταλήγοντας σε μια συνθήκη απογυμνωμένης ζωής (Davies et al., 2017· Tazzioli & Garelli, 2018).

Σύμφωνα με τον Ψημμένο (2013: 46), μπορούν να διακριθούν ορισμένα στάδια μέσα από τα οποία η διαδικασία προετοιμασίας για την αποδοχή και ανάληψη χαμηλού κύρους εργασίας εκπληρώνεται από τους μετανάστες και τους πρόσφυγες: πρώτον, η πτώχευση (improverishment) που σχετίζεται με την προετοιμασία του εργατικού δυναμικού για αποδοχή και διαθεσιμότητα να αναλάβει χαμηλού κύρους εργασίες.

Δεύτερον, η κατανομή του σε συγκεκριμένους τομείς χαμηλού κύρους υπηρεσιών στην αγορά εργασίας (allocation). Τρίτον, η κοινωνικοποίηση του εργατικού δυναμικού σε μια κουλτούρα συμβιβασμού με χαμηλές προσδοκίες για τη ζωή του (habituation).

Επεκτείνοντας αυτή τη σχηματική κωδικοποίηση, ο Xyrolitas (2017) υποστηρίζει πως στη βάση αυτών των εννοιών μπορεί να διατυπωθεί μια ολιστική προσέγγιση του αποκλεισμού των οικονομικών μεταναστών και των προσφύγων. Η διάσταση της πτώχευσης (ή προετοιμασίας) σχετίζεται με τα γεγονότα και τα συμβάντα στη χώρα προέλευσης που εξαναγκάζουν ανθρώπους στη λήψη απόφασης για μετακίνηση. Τέτοιου είδους γεγονότα μπορεί να είναι η οικονομική ανέχεια, η κακουχία ή οι διώξεις. Η δημιουργία κοινωνικής δυστυχίας δρα προπαρασκευαστικά για την κατάληξη στη λύση της εγκατάλειψης του τόπου διαμονής. Αυτή η παράμετρος, λοιπόν, επιδρά ως παράγοντας ώθησης προς το μεταναστευτικό σχέδιο. Παράλληλα, οι πολιτισμικές πιυχές της περιθωριοποίησης στη χώρα καταγωγής λειτουργούν ως μια διαδικασία προετοιμασίας για την ανάληψη συγκεκριμένων κοινωνικο-οικονομικών ρόλων στην κοινωνία υποδοχής.

Τις προπαρασκευαστικές αυτές διαδικασίες διαδέχεται το στάδιο της κατανομής (ή τοποθέτησης), το οποίο σχετίζεται με τη λειτουργία και οργάνωση των αγορών εργασίας στις χώρες υποδοχής, διοχετεύοντας τους μετανάστες σε επισφαλείς, χαμηλά αμειβόμενες και επικίνδυνες εργασιακές επιλογές. Οι νεο-εισερχόμενοι πληθυσμοί φαίνεται να οδηγούνται στην κατάληψη θέσεων σε τομείς εργασίας που οι προϋπάρχοντες εργαζόμενοι της κοινωνίας υποδοχής έχουν εγκαταλείψει. Η κατανομή και ο εγκλωβισμός των μεταναστών και των προσφύγων σε χαμηλού κύρους θέσεις εργασίας διαμορφώνουν συγκεκριμένες κυρίαρχες αντιλήψεις στην κοινωνία υποδοχής που πολλές φορές ενσαρκώνονται ως στερεότυπα

σχετικά με την κοινωνική ταυτότητα και τις πολιτισμικές προ-σλήψεις, αλλά και τις ικανότητες διάφορων εθνοτικών συλλογικοτήτων. Ταυτόχρονα, υπό την οπτική των υποκειμένων, η σημαντικότητα της ύπαρξης εισοδήματος για την κάλυψη θεμελιωδών ανθρωπίνων αναγκών τα οδηγεί στην αναζήτηση οποιασδήποτε εργασίας μπορεί να τους προσφέρει ένα στοιχειώδες εισόδημα επιβίωσης, ανεξαρτήτως των δεξιοτήτων και της επαγγελματικής προϋπηρεσίας που μπορεί να είχαν αποκτήσει στη χώρα καταγωγής.

Τέλος, η κοινωνικοποίηση (ή εσωτερίκευση) σχετίζεται όχι μόνο με την εργασιακή εκμετάλλευση, αλλά και με τον εγκλωβισμό των μεταναστών και των προσφύγων σε χαμηλού κύρους επαγγέλματα από τα οποία παράγεται ένα συγκεκριμένο σύστημα πολιτισμικών αντιλήψεων για την κατανόηση του κόσμου αλλά και του ρόλου τους εντός του. Η διαμόρφωση ενός συστήματος πολιτισμικών αντιλήψεων συνυφασμένων με τη χαμηλού κύρους εργασία επιφέρει σημαντικές συνέπειες στην κοινωνική διαστρωμάτωση, καθώς υπονομεύει την κοινωνική κινητικότητα των μεταναστών και των προσφύγων και αποκρυσταλλώνει τον αποκλεισμό τους σε αξίες, πεποιθήσεις και πράξεις (Χυρολίτας, 2017· Ευπολυτάς, 2019).

Πολλά στοιχεία από τις παραπάνω διαδικασίες φαίνεται να εντοπίζονται στο πλαίσιο διαχείρισης του προσφυγικού ζητήματος σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης, ιδιαίτερα από το 2015 και μετά για τις χώρες του Ευρωπαϊκού Νότου, όπως η Ελλάδα. Σε αυτές τις περιπτώσεις η ελλειμματική ανάπτυξη της εργατικής προστασίας από το κράτος και τα συνδικάτα έχουν συνέπεια την έκθεση των πιο ευάλωτων, και όχι μόνο, τμημάτων της εργατικής τάξης σε μορφές εργασιακής και, κατ' επέκταση, κοινωνικής εκμετάλλευσης (Καψάλης, 2018α). Η συνθήκη αυτή προπαρασκευάζεται και μεθοδεύεται από το περιοριστικό πλαίσιο που έχει διαμορφώσει η μεταναστευτική πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

## **Η μεταναστευτική πολιτική της ΕΕ ως προπαρασκευαστική παράμετρος επιβολής φθηνού μεταναστευτικού εργατικού δυναμικού**

Ο αποτρεπτικός χαρακτήρας της μεταναστευτικής πολιτικής της ΕΕ έχει σχολιαστεί εκτενώς στην επιστημονική βιβλιογραφία (Kasperek, 2016· Dhesi et al., 2018· Kourachanis, 2018a· Tazzioli & Garelli, 2018· Κουραχάνης, 2019· Ξυπολυτάς, 2019· Χριστόπουλος, 2020). Η διαμόρφωση ενός φάσματος παρεμβάσεων με αυτά τα χαρακτηριστικά επιτελείται τόσο φανερά όσο και υπόρρητα. Η ανάληψη πρωτοβουλιών διαχείρισης των μεταναστευτικών και προσφυγικών ροών σε κοινοτικό επίπεδο επηρεάζεται έντονα από τα δομικά στοιχεία της φυσιογνωμίας του οικονομικοκεντρικού εγχειρήματος της ΕΕ. Η στενή σύνδεση της διαχείρισης της μετανάστευσης με τις ανάγκες των ευρωπαϊκών οικονομιών είχε ως συνέπεια την προσέγγιση των μεταναστευτικών πληθυσμών ως φθινό εργατικό δυναμικό. Η μονοδιάστατη προσκόλληση στο δίπολο επίσημη μετανάστευση/ανάγκες αγοράς εργασίας οδήγησε στη διαμόρφωση πρακτικών απόθνησης για όσους μεταναστευτικούς πληθυσμούς δεν θεωρούνταν χρήσιμοι στο σχέδιο καπιταλιστικής ανάπτυξης (Karyotis, 2007).

Στη διάσταση της προσφυγικής πολιτικής, οι διαχρονικά ανεπιτυχείς απόπειρες διαμόρφωσης ενός κοινού ευρωπαϊκού συστήματος ασύλου δεν μπορούν πλέον να θεωρούνται τυχαίες (Scirionì, 2018). Από τη Συνθήκη του Άμστερνταμ μέχρι τους Κανονισμούς του Δουβλίνου οι ανεπάρκειες και τα ελλείμματα για την ουσιαστική εκπλήρωση της Σύμβασης της Γενεύης (1951) δημιουργούν σοβαρές υποψίες ως προς τον αθέλητο ή ηθελημένο σκοπό του. Σύμφωνα με μια προσέγγιση υποστηρίζεται η άποψη ότι οι προσφυγικές πολιτικές της ΕΕ σχεδιάζονται με βάση ένα πλαίσιο προκαθορισμένης αποτυχίας, ώστε να τις διαδεχθούν οι πρακτικές καταστολής

και αποτροπής που είναι, άλλωστε, ο πραγματικός τους στόχος (Balzacq & Carrera, 2006· den Heijer et al., 2016· Kaunert, 2018· Kourachanis, 2018a· Κουραχάνης, 2019). Βάσει αυτής της επιχειρηματολογίας, η έμφαση της ευρωπαϊκής πολιτικής στη διαχείριση των μεταναστευτικών και προσφυγικών ροών επικεντρώνεται στη θωράκιση των εξωτερικών συνόρων της, η οποία εκπληρώνεται με κατασταλτικούς, στρατιωτικούς και ελεγκτικούς όρους. Η διαχείριση των διαδικασιών ασύλου ταυτίζεται σχεδόν απόλυτα με τη διάσταση της ασφάλειας. Επομένως, η αύξηση των προσφυγικών ροών από το καλοκαίρι του 2014 προοιωνιζόταν μια σοβαρή κρίση διαχείρισής τους (Kasparek, 2016).

Οι παραπάνω διαστάσεις έγιναν ευκρινέστερες με τις πολιτικές πρωτοβουλίες που ελήφθησαν σε κοινοτικό επίπεδο την τελευταία επταετία. Ορισμένες εξ αυτών αναφέρονται επιγραμματικά στη συνέχεια. Τον Μάιο του 2015 ψηφίστηκε το Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα για τη Μετανάστευση (Ευρωπαϊκή Ατζέντα για τη Μετανάστευση), το οποίο ενίσχυσε σημαντικά την παρουσία της FRONTEX, κανονικοποίησε τις πρακτικές των hotspot και ενδυνάμωσε τους συνοριακούς ελέγχους για καταπολέμηση της παράτυπης μετανάστευσης. Η εμβάθυνση της συνεργασίας με τρίτες χώρες, στοχεύοντας στην αντιμετώπιση των προσφυγικών ροών, προωθήθηκε με την Κοινή Δήλωση ΕΕ-Τουρκίας το 2016, με βασικό επιχείρημα την εξάρθρωση της παράτυπης μετανάστευσης από την Τουρκία στην ΕΕ (Κουραχάνης, 2019).

Κατά την τελευταία διετία (2020-22), το Σύμφωνο Μετανάστευσης και Ασύλου ενδυνάμωσε, επί τα χείρω, τις προαναφερθείσες κατευθύνσεις της αποτρεπτικής προσφυγικής πολιτικής. Επικεντρώνεται στην αποτροπή και τον εγκλωβισμό ανθρώπων που διώκονται και αιτούνται διεθνή προστασία. Αναβαθμίζει τους μηχανισμούς ελέγχου και απώθησης στα εξωτερικά σύνορα της ΕΕ. Δεν θέτει τις απαραίτητες δικλείδες

ασφαλείας για την αποτροπή των απάνθρωπων πρακτικών επαναπροωθήσεων (pushbacks) που εφαρμόζονται από τις δυνάμεις συνοριακού ελέγχου. Ενθαρρύνει τις συμπράξεις διαχείρισης των ροών με τρίτες χώρες, όπως η Τουρκία. Αυξάνει περισσότερο τις ευθύνες για τη διαχείριση των προσφυγικών ροών εις βάρος των κρατών μελών που αποτελούν τις πύλες εισόδου. Εντείνει τις διαδικασίες κράτησης και απαγόρευσης κυκλοφορίας των αιτούντων άσυλο παραβιάζοντας ανθρώπινα δικαιώματα και ενθαρρύνει τις πρακτικές αναστολής της καταγραφής των αιτήσεων ασύλου από τα κράτη μέλη (The Left in the European Parliament, 2020).

Ο τρόπος διαχείρισης του προσφυγικού από την ΕΕ, ιδιαίτερα έτσι όπως εξελίσσεται κατά την τελευταία δεκαετία, συνυφίνεται με βιοπολιτικές και θανατοπολιτικές διαστάσεις (Agamben, 1998· Mbembe, 2003· Montenegro et al., 2017). Η σμίλευση ενός πλαισίου διαχείρισης του προσφυγικού με τα hotspot και τους καταυλισμούς επικουρεί την απαξίωση της ανθρώπινης ζωής. Η διαμόρφωση μαζικών χώρων στέγασης σε ακατάλληλες συνθήκες διαμονής και αποκομμένους από τον αστικό ιστό διαμορφώνουν ζωές που οδηγούνται σε απογύμνωση από οτιδήποτε νοείται ως αξιοβίωτο. Η πολιτική διαχείριση του προσφυγικού με επίκεντρο τα hotspot καθιστά έκδηλους τους ρατσιστικούς και απάνθρωπους τρόπους μεταχείρισής τους (Dhesi et al., 2018). Πέρα από τις φυσικές συνθήκες της κοινωνικής εξαθλίωσης, οι πρόσφυγες αποθωρακίζονται, επίσης, από την ανθρώπινη αξιοπρέπεια μέσω της κατασκευής τους ως υγειονομικά και κοινωνικά επικίνδυνων (Mulkens, 2017).

Συγκεκριμένα, ο τρόπος διαχείρισης του προσφυγικού τα τελευταία έτη αποτελεί μια χαρακτηριστική περίπτωση προετοιμασίας για την κοινωνική και εργασιακή περιθωριοποίηση των αιτούντων άσυλο και προσφύγων. Σύμφωνα με τον Ξυπολυτά (2019), το πεδίο της προετοιμασίας εκτείνεται σε τρεις

διαφορετικούς χώρους. Τη χώρα προέλευσης, την Τουρκία και τα Κέντρα Υποδοχής και Ταυτοποίησης στα ελληνικά νησιά. Στους χώρους αυτούς οι πρόσφυγες απομακρύνονται από την υφιστάμενη κοινωνική ταυτότητά τους και, ιδιαίτερα, από τις όψεις των διαπροσωπικών κοινοτικών σχέσεων καθώς και της επαγγελματικής τους ειδίκευσης. Παράλληλα, οι επαχθείς συνθήκες διαβίωσής τους επιβάλλουν την ανεύρεση άμεσων λύσεων βιοπορισμού. Αυτές οι δύο διαστάσεις τους αναγκάζουν να τοποθετούνται σε υποτιμημένες θέσεις στην εργασιακή και κοινωνική ιεραρχία (Ξυπολυτάς, 2019: 113-14).

Ως εκ τούτου, η δημιουργία απάνθρωπων συνθηκών διαβίωσης στο πλαίσιο της αποτρεπτικής προσφυγικής πολιτικής της ΕΕ λειτουργεί σε μεγάλο βαθμό προπαρασκευαστικά για τον εξαναγκασμό τους να αποδεχθούν χαμηλού κύρους και εισοδηματικών απολαβών θέσεις εργασίας. Το πλαίσιο αποκλεισμού τους από την κοινωνία υποδοχής, η διαβίωσή τους σε ένα περιβάλλον κοινωνικής φρικαλεότητας, οι ισχνές πολιτικές εργασιακής ενσωμάτωσης, η απουσία κοινωνικής δικτύωσης και ευκαιριών, καθώς και η έλλειψη εναλλακτικών επαγγελματικών προοπτικών εξαναγκάζουν τους νεο-αφιχθέντες μετανάστες και πρόσφυγες σε διαθεσιμότητα ανάληψης σκληρών εργασιών και ανοχή στην εργασιακή υπερ-εκμετάλλευσή τους (MacKenzie & Forde, 2009· Rajnik, 2012).

Σε ένα δυσμενές περιβάλλον, όπως αυτό, οι μεταναστευτικοί και προσφυγικοί πληθυσμοί τοποθετούνται υπό το καθεστώς έμμεσης και άμεσης βίας στις πιο επισφαλείς και επικίνδυνες θέσεις εργασίας, σε κλάδους όπως οι κατασκευές, η καθαριότητα, η κοινωνική φροντίδα, η σεξεργασία, η αγροτική οικονομία κ.ά. Σε αυτή τη διαδικασία οι αυταρχικές πολιτικές διαχείρισης των προσφύγων διασταυρώνονται με την ολοένα και μεγαλύτερη απορρύθμιση των συστημάτων απασχόλησης στο νεοφιλελεύθερο κράτος ευημερίας και τις απαιτήσεις των εργοδοτών για φθηνό και ευέλικτο εργατικό δυναμικό. Οι συν-



θήκες αυτές επιβάλλουν στους μετανάστες και τους πρόσφυγες την αποδοχή καταναγκαστικών μορφών εργασίας, αποδεχόμενοι την ολοκληρωτική απουσία εργασιακών δικαιωμάτων και μηχανισμών ελέγχου και προστασίας της απασχόλησης. Για αυτές τις ανθρώπινες ζωές το καθεστώς υπερ-επιβαλούς ανελεύθερης ή ημι-ελεύθερης απασχόλησης αποτελεί τη μοναδική διέξοδο οριακής επιβίωσης (Lewis et al., 2015).

### **Η ελληνική μεταναστευτική πολιτική ως συνιστώσα απορρύθμισης των εργασιακών σχέσεων και ενδυνάμωσης του νεοφιλελεύθερου κράτους ευημερίας**

Η ένταση των προσφυγικών ροών που σημειώθηκε από το 2015 αποτελεί μια νέα φάση της τριακονταετούς διαχείρισης του μεταναστευτικού ζητήματος από την ελληνική πολιτεία. Κατά τη δεκαετία του 1990, οι χώρες της Νότιας Ευρώπης μετατράπηκαν από αποστολές σε αποδέκτες μαζικών μεταναστευτικών εκροών. Η εξέλιξη αυτή εντάσσεται ευρύτερα στο φαινόμενο που αποκαλέστηκε «Νέα» Μετανάστευση. Ορισμένα από τα θεμελιώδη γνωρίσματά της είναι η έκδηλη επικράτηση των παραγόντων ώθησης (push factors) προς μετεγκατάσταση, η μεγάλη έκταση του ανεπίσημου χαρακτήρα της, ο ιδιαίτερος ρόλος της παραοικονομίας και των μορφών αδήλωτης απασχόλησης, καθώς και η εν γένει απουσία μεταναστευτικής πολιτικής στις χώρες υποδοχής (Baldwin-Edwards, 1999· Καρύδης, 2004).

Η Ελλάδα αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτών των διαρθρωτικών μεταβολών. Σε επίπεδο διακυβέρνησης, η δεκαετία του 1990 σηματοδοτείται από την υιοθέτηση νεοφιλελεύθερων μεταρρυθμίσεων και, αργότερα, του εκσυγχρονιστικού σχεδίου που συνέκλινε εντονότερα το ελληνικό κράτος με τις ευρύτερες επιδιώξεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης

(Fouskas & Dimoulas, 2013· Φερώνας, 2013· Kourachanis, 2021a). Μεταξύ αυτών ήταν και οι άζονες που θεμελίωσαν την ανταγωνιστικότητα, την ατομική ενεργοποίηση, την απορρύθμιση και ελαστικοποίηση της προστασίας της εργασίας (Καραμεσίνη & Κουζής, 2005· Κουζής, 2008). Η αναπτυξιακή κατεύθυνση της ελληνικής οικονομίας κατά τις δεκαετίες του 1990 και του 2000 δημιούργησε ανάγκες για εργατικό δυναμικό σε κλάδους απασχόλησης που οι ημεδαποί δεν επιθυμούσαν να αναλάβουν, λόγω των ανθυγιεινών, επώδυνων και κακοπληρωμένων εργασιακών συνθηκών (Μπάγκαβος & Καψάλης, 2008).

Παράλληλα, το μεταναστευτικό ζήτημα αντιμετώπιστηκε από τις ελληνικές κυβερνήσεις με όρους πθικού πανικού και καταστολής. Αυτή η μορφή διαχείρισης παγίδευσε τους μεταναστευτικούς πληθυσμούς στο κοινωνικό περιθώριο, αποκλείοντάς τους από την πρόσβαση σε στοιχειώδη αγαθά και υπηρεσίες (Καρύδης, 2015). Οι αναφερόμενες όψεις κοινωνικού αποκλεισμού και εξαθλίωσης, σε συνδυασμό με την έλλειψη μέτρων κοινωνικής πολιτικής, λειτούργησαν προπαρσκευαστικά, ώστε οι οικονομικοί μετανάστες να εξαναγκάζονται σε, άνευ όρων, αποδοχή οποιασδήποτε προσφοράς εργασίας, προκειμένου να διασφαλίσουν έναν στοιχειώδη βιοπορισμό (Μπάγκαβος & Παπαδοπούλου, 2006· Σκαμνάκης, 2009· Μωυσίδης & Παπαδοπούλου, 2011· Καψάλης, 2018α· Ξυπολυτάς, 2019).

Ακόμα και η καθυστερημένη θεσμοθέτηση των κανόνων έκδοσης αδειών διαμονής, έπειτα από μια δεκαετία μεταναστευτικών αφίξεων και εργασιακής υπερ-εκμετάλλευσής τους, συνδέθηκε με μια εισφορο-εισπρακτική λογική, θέτοντας ως προϋπόθεση της νόμιμης παραμονής στη χώρα την ύπαρξη επίσημης απασχόλησης καθώς και την υποχρεωτική εκπλήρωση ελάχιστου αριθμού ενσήμων ετησίως (Κατσορίδας & Καψάλης, 2003). Πρόκειται για μια διαρκή διαχείριση προ-

σωρινότητας και επιλεκτικής πρόσβασης ή επαναφοράς στη νομιμότητα και, μάλιστα, σε συνθήκες μη ομαλού εργασιακού και κοινωνικού βίου. Κάτι που, αναμενόμενα, οδηγεί σε εντατικοποίηση της κατάρτισης της ελληνικής αγοράς εργασίας (Καψάλης, 2018α).

Μάλιστα, το φαινόμενο αυτό υποδηλώνει την αλληλεξάρτηση του δικαίου αλλοδαπών με το εργατικό δίκαιο. Η σκόπιμη διχοτόμηση του εργατικού και του μεταναστευτικού δικαίου σε επίπεδο δημόσιας πολιτικής οδηγεί στην εδραίωση κατακερματισμένων εργασιακών σχέσεων, αποδυναμώνοντας την καθολική προστατευτική λειτουργία της εργατικής και ασφαλιστικής νομοθεσίας. Η έντεχνη απομόνωση των εργασιακών ρυθμίσεων για τους μετανάστες από το κοινό εργατικό δίκαιο εισήγαγε μια σειρά αθέμιτων διακρίσεων εις βάρος τους. Με αυτόν τον τρόπο το ελληνικό «μεταναστευτικό» εργατικό δίκαιο αποτέλεσε τον πυρήνα παραγωγής όλων των επακόλουθων εργασιακών και κοινωνικών διακρίσεων για τους μεταναστευτικούς πληθυσμούς (Καψάλης, 2018α).

Η αντικοινωνική διαχείριση των μεταναστών από τις ελληνικές κυβερνήσεις συνέβαλε σημαντικά στην καλλιέργεια της ξενοφοβίας και τη διασπορά ηθικών πανικών και, κυρίως, στη μετατροπή τους σε φθινό εργατικό δυναμικό, εξυπηρετώντας τις αναπτυξιακές ανάγκες του εγχώριου καπιταλιστικού κεφαλαίου. Δίχως καμία διαπραγματευτική ισχύ και υπό τη διαρκή απειλή της απέλασης, οι αλλοδαποί εργαζόμενοι διοχετεύθηκαν καταναγκαστικά στην κάλυψη αυτών των κενών για την τόνωση της ελληνικής οικονομίας. Απασχολούμενοι, στην πλειονότητά τους, ως ανειδίκευτο εργατικό δυναμικό σε επικίνδυνες εργασίες με επαχθείς εργασιακούς όρους, απουσία ελεγκτικών μηχανισμών και χαμηλές μισθολογικές απολαβές εξυπρέτησαν τους παραπάνω σκοπούς (Καψάλης, 2015). Ο συγκεκριμένος τρόπος κρατικής διαχείρισης, όπως και σε άλλους τομείς, οδήγησε σε σημαντική αποσταθεροποίηση του

ελληνικού εργασιακού τοπίου (Κουζής, 2009). Οι μετανάστες αξιοποιήθηκαν ως μέσο πίεσης για τη μείωση του μισθολογικού κόστους και για τη διόγκωση των γκρίζων ζωνών της απασχόλησης (ευελιξία, ανασφάλιστη εργασία, καταστρατήγηση εργατικού δικαίου κ.λπ.).

Η ένταση των προσφυγικών ρευμάτων προς την Ευρώπη, τα οποία εγκλωβίστηκαν στη χώρα μας έπειτα από την Κοινή Δήλωση ΕΕ-Τουρκίας, είναι πιθανό, μεταξύ άλλων, να οδηγήσει στη διαμόρφωση μιας ανανεωμένης δεξαμενής φθηνού μεταναστευτικού εργατικού δυναμικού που θα διοχετευθεί στα μονοπάτια του εξαναγκασμού σε επικίνδυνη, χαμηλού κύρους και απολαβών απασχόληση. Η διαμόρφωση ενός φάσματος υπηρεσιών υποδοχής και ταυτοποίησης με έκδηλη την παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και τη διαμόρφωση μη αξιοβίωτων συνθηκών λειτουργεί ως μια προπαρασκευαστική διαδικασία και για τις επαγγελματικές προοπτικές τους (Ξυπολυτάς, 2019).

Στην παρούσα συγκυρία, το προσφυγικό ζήτημα δεν διεξάγεται με όρους οικονομικής ακμής της χώρας, όπως συνέβη στις δεκαετίες του 1990 και του 2000 για τους οικονομικούς μετανάστες (οι οποίοι παρά την ευνοϊκή συγκυρία κατέληξαν και πάλι σε θέσεις εργασιακής και κοινωνικής περιθωριοποίησης ή και εξόδου τους από τη χώρα). Αντίθετα, η χώρα διέρχεται μια υπερ-δεκαετή συγκυρία επάλληλων κρίσεων (οικονομική, προσφυγική, κλιματική, πανδημική). Αποτέλεσμα αυτής της συνθήκης είναι το πλαίσιο της εργασιακής ενσωμάτωσης των προσφύγων να επισυνάπτεται με ακόμα δυσμενέστερους όρους, συγκριτικά με εκείνο των προηγούμενων τριών δεκαετιών.

**Οικονομική, προσφυγική και πανδημική κρίση:  
Η γενίκευση της κοινωνικής επισφάλειας  
ως παράγοντας συμπίεσης των εργασιακών συνθηκών  
του αλλοδαπού εργατικού δυναμικού**

Η Μεγάλη Ύφεση (Great Recession) του 2008 και ο δημοσιονομικός εκτροχιασμός της ελληνικής οικονομίας οδήγησαν στην επιβολή των μνημονιακών πολιτικών που απορρύθμισαν βίαια το σύστημα κοινωνικής προστασίας (Δημιουλάς & Κουζής, 2019). Η είσοδος της χώρας μας στα προγράμματα δημοσιονομικής προσαρμογής το 2010 εγκαινίασε μια περίοδο πολλαπλών κρίσεων με αδιάγνωστη έκβαση, ακόμα και σήμερα, δώδεκα χρόνια μετά. Η μνημονιακή λιτότητα φτωχοποίησε την ελληνική κοινωνία και οδήγησε στην ανάδυση φαινομένων ανθρωπιστικής κρίσης σε μια ευρωπαϊκή χώρα. Κατάσταση πρωτόγνωρη στη μεταπολεμική ιστορία της Δυτικής Ευρώπης (Kourachanis, 2021b).

Οι μνημονιακές αλλαγές στο πεδίο της απασχόλησης είναι ιδιαίτερα επώδυνες, μέσα σε μια συγκυρία όπου τα ποσοστά ανεργίας και μακροχρόνιας ανεργίας εκτοξεύονται. Παρατηρείται μια απότομη και εντεινόμενη ανατροπή των εργασιακών σχέσεων προς μια κατεύθυνση που υφίστατο και πριν από την οικονομική κρίση. Η αποδιάρθρωση του συστήματος συλλογικών συμβάσεων και του τρόπου διαμόρφωσης των μισθών, η σταδιακή απελευθέρωση των απολύσεων, η ελαστικοποίηση των ωραρίων και η ενίσχυση των ευέλικτων και επισφαλών μορφών εργασίας σε βάρος της πλήρους και σταθερής απασχόλησης αποτελούν τους κύριους άξονες που διαμορφώνουν ένα νέο τοπίο εργασιακής επισφάλειας (Κουζής, 2018).

Η αύξηση των προσφυγικών ροών το καλοκαίρι του 2015 και η όξυνση της κατασταλτικής διαχείρισής τους από την Ευρωπαϊκή Ένωση δημιούργησαν νέες μορφές κοινωνικής

τραγωδίας. Νεκρά παιδιά ξεβρασμένα στα νησιά του Αιγαίου, άνθρωποι στοιβαγμένοι σε υπερπλήρη hotspots ή στα βουνά πλυσίον τους αναμένοντας να εισέλθουν σε αυτά, οικογένειες να διαμένουν για εβδομάδες στο λιμάνι του Πειραιά ή στην πλατεία Βικτωρίας αποτέλεσαν τις όψεις μιας ακόμη φρικιαστικότερης εικόνας από αυτή των μνημονιακών καιρών (Κουραχάνης, 2019).

Εσχάτως, η πανδημία Covid-19 αξιοποιήθηκε σε μεγάλο βαθμό ως όχημα εμβάθυνσης ενός νεοφιλελεύθερου προγράμματος έντονα βασισμένου στην ατομική ευθύνη και στον εμπλουτισμό του με αυταρχικές πρακτικές (Καψάλης, Κουμαριανός & Κουραχάνης, 2021). Ο φόβος μπροστά σε μια πρωτόγνωρη πανδημική κρίση, έπειτα από πολλές δεκαετίες, καθώς και ένα μείγμα διαχείρισης με παραβίαση ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων, αντί ενίσχυσης του κοινωνικού κράτους, αναμενόμενα επιδεινώνει τις δυνατότητες αξιοπρεπούς διαβίωσης.

Στο εργασιακό τοπίο της πανδημίας, χαρακτηριστικά όπως η επισφαλής προστασία των θέσεων εργασίας, η διατήρηση του απορρυθμισμένου πλέγματος της συλλογικής διαπραγμάτευσης, η επίταση των ευέλικτων μορφών απασχόλησης, η συρρίκνωση των εργατικών αποδοχών και η υπόθαλψη όλων των μορφών παραβατικότητας στην εργασία και την κοινωνική ασφάλιση εντείνονται. Ο συγκεκριμένος τρόπος διαχείρισης βυθίζει τον κόσμο της εργασίας σε συνθήκες εκ νέου βαθιάς ύφεσης και κρίσης και η πλήρης εξατομίκευση της εργασιακής σχέσης καταλήγει να συρρικνώνει περαιτέρω τα κοινωνικά δικαιώματα και να εμβαθύνει τον αυταρχισμό στο εσωτερικό της επιχείρησης (Καψάλης & Κουζής, 2021).

Η αλλαγή της διακυβέρνησης με την επικράτηση του κόμματος της Νέας Δημοκρατίας το 2019 επέφερε περαιτέρω σκλήρυνση στην αυταρχική διαχείριση του προσφυγικού, ακόμα και πριν από την πανδημία. Δεν είναι τυχαίο ότι ψηλά

στην πολιτική ατζέντα βρίσκονταν οι εκκενώσεις καταλήψεων στέγης προσφύγων, βασισμένη στη λογική ασφαλειοποίησης του προσφυγικού και ενδυνάμωσης ηθικών πανικών για τους «πρόσφυγες-εισβολείς». Η έλευση της πανδημίας οδηγεί σε εκ νέου απάνθρωπες βιοπολιτικές πρακτικές εις βάρος των προσφύγων (Σπυροπούλου κ.ά., 2021).

Συγκεκριμένα, η απαγόρευση κυκλοφορίας εκτός των καταυλισμών, πολλοί εκ των οποίων βρίσκονται σε συνθήκες υπερπληρότητας σε μια περίοδο όπου η κοινωνική αποστασιοποίηση αποτελούσε τη βασική ασπίδα προστασίας από την Covid-19. Επιπλέον, οι περισσότερες παρεμβάσεις –με κορωνίδα το αδιαφανές σχέδιο «Αγνοδίκη» και το νομοσχέδιο για την γενίκευση της κράτησης– αφορούσαν είτε την αναστολή διαδικασιών άσυλου, είτε την «ασφάλεια» στα Κέντρα Υποδοχής και Ταυτοποίησης. Τέλος, μετά την Κοινή Υπουργική Απόφαση για το πρόγραμμα ESTIA (7.4.2020), η στέγαση χιλιάδων δικαιούχων γίνεται ακόμα πιο επισφαλής (Παπαδάτος-Αναγνωστόπουλος κ.ά., 2020). Η πρόσφατη ανακοίνωση δρομολόγησης λήξης του ESTIA κατά το 2023 οδηγεί τη στέγαση πολλών αιτούντων άσυλο σε αδιέξοδο.

Την ίδια στιγμή, η εκπλήρωση του προγράμματος HELIOS που αφορά την επιδότηση ενοικίου και δράσεις απασχολησιμότητας των αναγνωρισμένων προσφύγων μεταθέτει εξ ολοκλήρου την ευθύνη της κοινωνικής και εργασιακής ενσωμάτωσης στους ίδιους τους πρόσφυγες. Το περιεχόμενο των δράσεων απασχολησιμότητας (σύνταξη βιογραφικού, προετοιμασία για συνέντευξη για θέση εργασίας και απόκτηση ήπιων δεξιοτήτων [soft skills]) είναι τόσο αναντίστοιχο με την εργασιακή πραγματικότητα των προσφύγων που γεννά πολλά ερωτηματικά για τους απώτερους σκοπούς που υπηρετεί μια τέτοια μορφολογία των δράσεων εργασιακής ενσωμάτωσης για τη συγκεκριμένη ευάλωτη κοινωνικά ομάδα (Kourachanis et al., 2022).

Οι κρίσεις και οι υφιστάμενες πολιτικές υπολειμματικοποίησης της εργασιακής και κοινωνικής προστασίας εκβάλλουν σε μια νέα φάση γενικευμένης εργασιακής ευπάθειας. Αναμενόμενα, οι μετανάστες και οι πρόσφυγες αποτελούν το πιο ευάλωτο κομμάτι μιας διαρκώς αυξανόμενης δεξαμενής ανέργων και επισφαλώς εργαζομένων. Η επιδείνωση των όρων εργασίας συνολικά και η αυταρχική διαχείριση του προσφυγικού δεν προοιωνίζονται ένα αισιόδοξο εργασιακό μέλλον για τους πρόσφυγες. Αυτή είναι η κεντρική υπόθεση εργασίας του παρόντος βιβλίου.

## **Η επιχειρηματολογία, η μεθοδολογική προσέγγιση και η δομή του βιβλίου**

Με βάση τα όσα αναλύθηκαν μέχρι τώρα διαμορφώνεται μια συγκεκριμένη ερευνητική υπόθεση που θα επιχειρηθεί να διερευνηθεί πολυ-επίπεδα στη συνέχεια. Στο πλαίσιο επικράτησης του νεοφιλελεύθερου κράτους ευημερίας, η ενσωμάτωση των προσφύγων στην ελληνική αγορά εργασίας επηρεάζεται από την κατασταλτική πολιτική της ΕΕ και από την άκριτη υιοθέτησή της από το ελληνικό κράτος. Παράπλευρη συνέπεια των πολιτικών αποτροπής είναι η διοχέτευσή τους σε χαμηλού κύρους και υψηλής επισφάλειας θέσεις απασχόλησης σε τομείς της ελληνικής οικονομίας που έχουν ανάγκη από φθηνό εργατικό δυναμικό (εστίαση, τουρισμός, κατασκευές), κάτι που ωφελεί τις στοχεύσεις της προσφοράς θέσεων εργασίας στην ελληνική οικονομία.

Το φαινόμενο αυτό, αφενός, ενθαρρύνεται από το ισχύον και κατακερματισμένο πλαίσιο των ελληνικών πολιτικών απασχόλησης, με επίκεντρο την έννοια της απασχολησιμότητας και την εκτεταμένη δραστηριοποίηση της κοινωνίας των πολιτών στην υλοποίηση τέτοιου τύπου δράσεων. Αφετέρου,



από τον αυτο-προσδιορισμό του ελληνικού κράτους, αλλά και από τους ίδιους τους πρόσφυγες, ως μια ζώνη διέλευσης με βραχυπρόθεσμη παραμονή, λόγω της έλλειψης σταθερών θέσεων εργασίας και λόγω του υπολειμματικού συστήματος κοινωνικής προστασίας που τους οδηγεί στην ανάληψη ευκαιριακών εργασιών. Η διοχέτευση των προσφύγων στις αποκαλούμενες στον δημόσιο λόγο ως 3D jobs (dirty, dangerous and demanding) ανανεώνει μια δεξαμενή φθηνού εργατικού δυναμικού που αξιοποιήθηκε από την ελληνική οικονομία τις προηγούμενες τρεις δεκαετίες με επίκεντρο τους οικονομικούς μετανάστες.

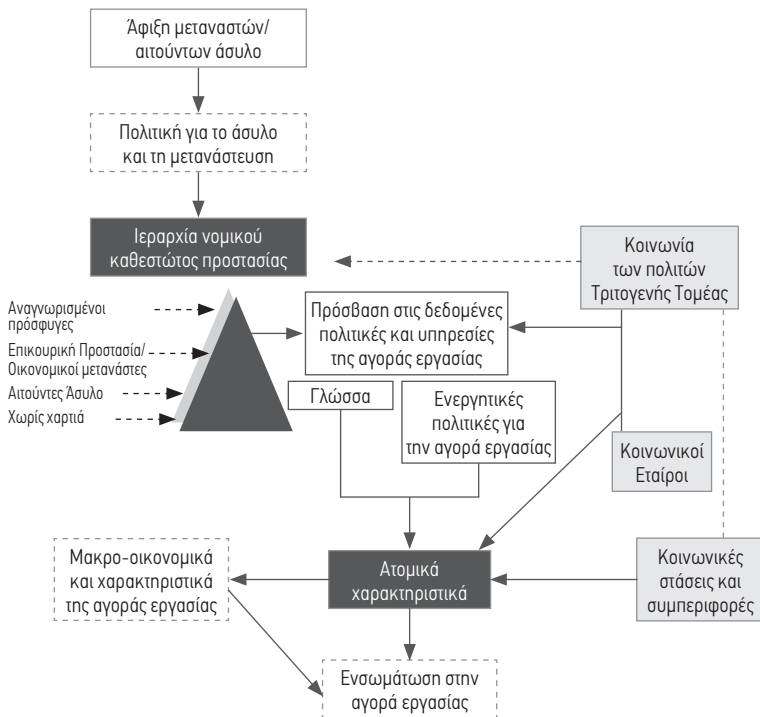
Για την ανάπτυξη και κριτική επεξεργασία του παραπάνω προβληματισμού θα υιοθετηθεί μια πολυ-διάστατη μεθοδολογική προσέγγιση. Πολλές μελέτες τις τελευταίες δεκαετίες δίνουν έμφαση σε μια τρισχιδή μεθοδολογική ταξινόμηση που βασίζεται στην εξέταση του μακρο-, μέσο- και μικρο- επιπέδου ανάλυσης. Η Swinkels (2020), για παράδειγμα, σε μια βιβλιογραφική επισκόπησή της αναφέρεται: πρώτον, στις μελέτες που υιοθετούν μια μακροσκοπική θεώρηση για τη δημιουργία ή την αλλαγή μιας δημόσιας πολιτικής. Δεύτερον, στις μελέτες που εστιάζουν στο μεσο-επίπεδο και επεξεργάζονται τα εργαλεία και τα μέσα που αξιοποιούν οι οργανώσεις και οι δρώντες για την ανάπτυξη ενός συγκεκριμένου πολιτικού «λόγου» (discourse) και ενδιάμεσων παρεμβάσεων. Τρίτον, στις μελέτες εκείνες που δίνουν έμφαση στο μικρο-επίπεδο, εστιάζοντας στις υποκειμενικές πεποιθήσεις που καθοδηγούν την ανάπτυξη των στρατηγικών επιβίωσης των ανθρώπων (Swinkels, 2020).

Στην παρούσα προσέγγιση θα επιχειρηθεί η κατανόηση των παραγόντων που επηρεάζουν την ενσωμάτωση των αιτούντων άσυλο και προσφύγων στην ελληνική αγορά εργασίας με βάση τρία διακριτά, αλλά, αδιαίρετα επίπεδα ανάλυσης: το μακρο-επίπεδο (η παράμετρος του νομικού, θεσμικού πλαισίου και

οι κοινωνικές πολιτικές που έχουν αναπτυχθεί με έμφαση στις πολιτικές απασχόλησης), το μεσο-επίπεδο (ο ρόλος των οργανισμών και οργανώσεων, της κοινωνίας των πολιτών και των κοινωνικών εταίρων) και το μικρο-επίπεδο (τα μονοπάτια ζωής, οι ατομικές στρατηγικές και οι επιλογές των προσφύγων) (SIRIUS, 2019). Με βάση μια μεθοδολογική ταξινόμηση, όπως αυτή, μπορούν να ληφθούν υπόψη και να τύχουν κριτικής επεξεργασίας οι θεσμικές, πολιτικο-διοικητικές, οι κοινωνιακές (societal) και οι ατομικές συνθήκες που μπορεί να διευκολύνουν ή να δυσχεράνουν την ενσωμάτωση των αιτούντων άσυλο και προσφύγων στην ελληνική αγορά εργασίας.

Εμβαθύνοντας στις επιμέρους πτυχές της μεθοδολογικής ανάλυσης, το μακρο-επίπεδο εξαρτάται από τα δομικά χαρακτηριστικά της αγοράς εργασίας, τις στοχευμένες νομοθετικές παρεμβάσεις για αιτούντες άσυλο και πρόσφυγες, καθώς και τους ποικίλους θεσμούς της αγοράς εργασίας που επηρεάζουν την εργασιακή ενσωμάτωση των προσφύγων (de Beer & Schills, 2009). Το μεσο-επίπεδο σχετίζεται περισσότερο με την ύπαρξη κοινωνικών υποδομών που είναι σε θέση να ενισχύσουν την προσπάθεια των αιτούντων άσυλο και των προσφύγων για εργασιακή ενσωμάτωση. Ειδικότερα, τα μεταναστευτικά δίκτυα, οι οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών ή οι τοπικές κοινότητες αποτελούν κρίσιμες παραμέτρους για την αποτελεσματικότητα της εργασιακής ενσωμάτωσης (Brücker et al., 2014). Τέλος, το μικρο-επίπεδο συναρτάται με τα βιώματα, τις επιλογές και τις ειδικές δεξιότητες των αιτούντων άσυλο και προσφύγων, όπως το εκπαιδευτικό επίπεδο, η επάρκεια γνώσης της γλώσσας στην κοινωνία υποδοχής, η ηλικία, η ψυχική και σωματική κατάσταση, το επιχειρηματικό πνεύμα (SIRIUS Conceptual Paper, 2019). Τα παραπάνω επίπεδα ανάλυσης επιτελούν μια συστηματική εμβάθυνση στην επιχειρηματολογία του βιβλίου, η οποία με όρους περιοχόμενου διαρθρώνεται στη συνέχεια με την ακόλουθη δομή.

**Γράφημα 1.** Αποτύπωση της διαδικασίας ενσωμάτωσης των μεταναστών, αιτούντων άσυλο και προσφύγων στην αγορά εργασίας



Πηγή: SIRIUS Conceptual Paper (2019).

Έχοντας αναπτύξει τον παραπάνω εκτενή προβληματισμό ως ευρύτερη πλαισίωση της μελέτης μας, το ανά χείρας βιβλίο αναπτύσσεται σε επτά επιμέρους κεφάλαια με λογική αλληλουχία και συμπληρωματική επεξεργασία. Θέμα του είναι η εξέταση των πολιτικών εργασιακής ενσωμάτωσης που αναπτύχθηκαν για τους αιτούντες άσυλο και πρόσφυγες στην Ελλάδα την περίοδο 2015-2021. Πρόκειται για μια εξαετία όπου το ζήτημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης των προσφύγων ανα-

δεικνύεται επιτακτικά στον πολιτικό και ακαδημαϊκό διάλογο ως ένα θεμελιώδες επίδικο. Η διάσταση της απασχόλησης αποτελεί μια κρίσιμη μεταβλητή στη διοχέτευση των αιτούντων άσυλο και προσφύγων προς τον κοινωνικό ιστό ή τον εγκλωβισμό τους στο κοινωνικό περιθώριο.

Στο δεύτερο κεφάλαιο αναλύεται ο ρόλος της μετανάστευσης για τις διαχρονικές μεταβολές του εργατικού δυναμικού στην Ελλάδα για την περίοδο 1999-2021. Από την ανάλυση προκύπτει ότι η συμβολή της μετανάστευσης στο εργατικό δυναμικό στην Ελλάδα ήταν ιδιαίτερα σημαντική, αφού πάνω από το 50% της συνολικής μεταβολής του μεγέθους του εργατικού δυναμικού οφείλεται στη μετανάστευση. Επιπρόσθετα, η συμβολή αυτή είναι περισσότερο δημογραφικής φύσης και δεν σχετίζεται τόσο με τις διαχρονικές μεταβολές της συμμετοχής του μεταναστευτικού πληθυσμού στην αγορά εργασίας.

Στο τρίτο κεφάλαιο επιδιώκεται η επισκόπηση των θεσμικών μέτρων που ελήφθησαν για τη διαχείριση του προσφυγικού ζητήματος από το 2014 και μετά, με επίκεντρο το πεδίο της απασχόλησης. Η σημαντική αύξηση των προσφυγικών ροών και ο εγκλωβισμός τους στην Ελλάδα διεξάγεται παράλληλα με μια σφοδρή οικονομική και ανθρωπιστική κρίση. Παρά τις σημαντικές αλλαγές στο θεσμικό πλαίσιο της μετανάστευσης, η παράμετρος της απασχόλησης και η πρόσβαση των προσφύγων στην ελληνική αγορά εργασίας φαίνεται να παραμένουν ακόμα και σήμερα ζητήματα που αντιμετωπίζονται με πολιτική ατολμία. Γεγονός που δεν ευνοεί τους αιτούντες άσυλο και τους πρόσφυγες.

Στο τέταρτο κεφάλαιο παρουσιάζεται το πρόγραμμα HELIOS ως το κυριότερο πρόγραμμα που αποσκοπεί στην εργασιακή και κοινωνική ενσωμάτωση των αναγνωρισμένων προσφύγων. Πρόκειται για μια παρέμβαση που έχει σκοπό τη χορήγηση επιδόματος ενοικίου συνδυαστικά με δράσεις απασχολησιμότητας και εξοικείωσης των προσφύγων με την ελληνική

κοινωνία. Από τα ευρήματα έρευνας πεδίου προκύπτει ότι η επικράτηση της λογικής της ατομικής ευθύνης, η απροθυμία των προσφύγων να μείνουν στην Ελλάδα, καθώς και οι ελλείψεις στις στεγαστικές, εκπαιδευτικές και εργασιακές υπηρεσίες του HELIOS έχουν ως συνέπεια την ανεπαρκή επίδρασή του στην κοινωνική ενσωμάτωση των ωφελοούμενων του.

Στο πέμπτο κεφάλαιο μελετάται ο ρόλος της κοινωνίας των πολιτών στην προώθηση της εργασιακής ενσωμάτωσης των προσφύγων. Πρωτοβουλίες της κοινωνίας των πολιτών επιδίωξαν να υποκαταστήσουν τα πολλαπλά κενά που δημιουργήθηκαν από την υπολειμματική παρέμβαση του ελληνικού κράτους στη διάσταση της εργασιακής και κοινωνικής μέριμνας. Σε αυτό το κεφάλαιο παρατίθενται οι στόχοι, τα μέσα παρέμβασης και η ευρύτερη φιλοσοφία των δράσεων των ΜΚΟ και αλληλέγγυων συλλογικοτήτων για την υποστήριξη των προσφύγων. Μέσα από μια ενδιαφέρουσα ανάλυση αναδεικνύονται οι διαφοροποιημένες δυναμικές και οι επιδιώξεις διαφορετικών πτυχών της κοινωνίας των πολιτών. Η έλλειψη χρονικής συνέχειας, τα κατακερματισμένα προγράμματα και οι αποσπασματικές χρηματοδοτήσεις και η έλλειψη μιας ευκρινούς βούλησης κοινωνικής ενσωμάτωσης από το ελληνικό κράτος οδηγούν σε περιορισμένες δυνατότητες ουσιαστικής υποστήριξης των προσφύγων από την κοινωνία των πολιτών.

Στο έκτο κεφάλαιο επιδιώκεται αντίστοιχη αναφορά στον ρόλο των κοινωνικών εταίρων για την εργασιακή ενσωμάτωση των αιτούντων άσυλο και προσφύγων. Εκεί, επισημαίνεται ότι η αβεβαιότητα σχετικά με τη διάρκεια και το νομικό καθεστώς της παραμονής των αιτούντων άσυλο και των προσφύγων στην Ελλάδα, όπως και η γνώση της ελληνικής γλώσσας ή η καταγραφή των εκπαιδευτικών τους προσόντων και δεξιοτήτων, συγκαταλέγονται ως ορισμένα από τα κυριότερα εμπόδια για την εργασιακή τους ενσωμάτωση.

Το έβδομο κεφάλαιο εξετάζει την οπτική και τα βιώματα των αιτούντων άσυλο και των προσφύγων σε μικρο-επίπεδο. Μέσα από την εκπόνηση βιογραφικών συνεντεύξεων επιδιώκεται να εντοπιστούν οι βασικοί παράγοντες που επηρεάζουν τις συνθήκες διαβίωσής τους αλλά και την ενσωμάτωσή τους στην ελληνική αγορά εργασίας. Εξετάζονται διαστάσεις όπως οι αρχικές προσδοκίες, το πολιτισμικό υπόβαθρο και οι παράγοντες που επιδρούν στην ενσωμάτωσή τους στην ελληνική κοινωνία, οι συνθήκες διαβίωσης και οι στρατηγικές επιβίωσης που αναπτύσσουν, όπως και οι εμπειρίες και οι παράμετροι που επηρεάζουν την εργασιακή ενσωμάτωσή τους στην Ελλάδα. Το βιβλίο ολοκληρώνεται με τα συμπεράσματα, τα οποία βασίζονται σε μια συνθετική αποτύπωση των κυριότερων επιμέρους διαπιστώσεων και τη σκιαγράφηση ορισμένων προτάσεων αναβάθμισης των εργασιακών συνθηκών των προσφύγων.